

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ZÜMRÜD MAHİR qızı QAFARLI

NİTQİN KOMMUNİKATİV REGİSTRRLƏRİNİN TƏDQIQI

HSM-060201-Dilşünashq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

K.H.Cəfərova

filologiya elmləri namizədi, dosent

BAKI- 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3-6
I Fəsil. Dilin funksiyaları sırasında kommunikativ funksiyanın yeri	7-19
1.1. Mətnin əsas kateqoriyaları	19-31
1.2. Dil və nitq. Nitqin kommunikativ funksiyalarının reallaşma xüsusiyyətləri və cümlə modellərinin kommunikativ-nitq potensialları..	31-43
II Fəsil. Registrlərin ifadə xüsusiyyətləri və onların formalaşmasında dil vasitələrinin rolu	44-57
2.1. Cümlə modellərinin kommunikativ reqistrlər sistemində inikasının əsas məsələləri	44-57
2.2. Registrlərin formalaşmasında predikativliyin rolu	57-72
Nəticə	73-74
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	75-79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Tədqiqat obyektinin müxtəlif üsullarla, bəzən ənənəvi olmayan yollarla öyrənilməsi inkişaf edən yeni istiqamətlərə budaqlanan elmlər üçün səciyyəvidir. Bu günə qədər linqvistikada toplanmış məlumat və biliklər xeyli dərəcədə çoxşaxəli olub böyük elmi dəyər kəsb edir. Bununla belə müasir dilçiliyin bir çox məsələlərinin tədqiq edilməsi prosesində dil faktlarından daha çox əvvəlki konsepsiyalardan asılılıqla qarşılaşmaq mümkündür.

Dilin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Ona görə də dilin kommunikativ konsepsiyasının fokus nöqtəsində nitq fəaliyyətinin subyektivi kimi insan durur. İnsan daxili və xarici nitq fəaliyyəti prosesində real gerçəkliyi qavrayır, onu dərk edir. Kommunikativ qrammatika ənənəvi qrammatikalardan fərqli olaraq, danışanın nitq vasitələrini seçməsi, həmin vasitələrin köməyi ilə müxtəlif tipli cümlələri, nəhayət mətni formalaşdırması mövqeyini də əsas götürür.

Müxtəlif dövrlərin qrammatikalarında dil hadisələri təsvir olunur, qarşılaşdırılır, tutuşdurulur. Burada forma və mənanın birləşdirilməsi və qarşılaşdırılması qırmızı xətt kimi keçir.

Funksional-kommunikativ qrammatika linqvistikada qazanılmış əvvəlki biliklərə istinad etməklə dil hadisələrinin əsas üç vacib amili üzərində diqqəti cəmləşdirir: forma, məna və funksiya. Funksiya dil elementinin təyinatını nəzərdə tutur. Dil elementləri kommunikativ tamın təşkilədiciləridir. Həmin təşkilədicilərin ünsiyyət prosesində formalaşması, bir-birini müəyyən ardıcılıqla əvəz etməsi danışan və onun nitq fəaliyyətinin nəticəsi olan mətndən asılı olur.

Ənənəvi qrammatika danışanın məqsədi, kommunikativ niyyəti, kommunikativ taktika və strategiyası nəzərə alınmadan dil vahidlərini araşdırır. Bu zaman tədqiqat obyektində təcrid olunmuş sadə və ya mürəkkəb cümlə durur. Qrammatikanın təcrid olunmuş cümlə həddlərindən kənara çıxması mətnlərin kommunikativ tipologiyasının aparılmasına gətirib çıxarmışdır. Belə tipologiyanın əsasında nitqin kommunikativ registrləri anlayışı durur.

Kommunikasiya prosesinin, nitq fəaliyyətinin kommunikativ registrlər üzrə öyrənilməsi kommunikativ qrammatikada istifadə edilən yeni tədqiqat yoludur. Bu anlayışı dilçiliyə ötən əsrin sonlarında rus alimi Q.A.Zolotova gətirmişdir. Həmin dövrdən indiyə qədər mətnin, diskursun, ümumiyyətlə nitq fəaliyyətinin kommunikativ registrlər əsasında müxtəlif dillərin materialları üzrə öyrənilməsi ilə bağlı işlər görülmüşdür. Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən germanistikasında bu məsələ istər Azərbaycan, istərsə də başqa dillərin materialları əsasında öyrənilməmişdir. Bu baxımdan ingilis dilinin materialları əsasında kommunikativ registr anlayışı, mətnin kommunikativ strukturu, registr variantları, registrləri formalaşdıran dil vasitələrinin Azərbaycan germanistikasında tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdən biri budur.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilçiliyində nitqin kommunikativ registrlərinin tədqiqi ilə bağlı kifayət qədər iş görülmüşdür desək yanılmarıq. Amma bu problemin heç də tam həlli deyil. Bununla belə, nitqin ayrı-ayrı səviyyələrinə aid müxtəlif kateqoriyalarla əlaqədar olan bəzi nitq problemləri hələ də tam öyrənilməmiş qalmaqdadır. Düzdür, nitqin kommunikativ registrləri ilə bağlı onun tədqiqinə ayrıca dissertasiyalar, dəyərli məqalələr həsr edilmişdir. Lakin bununla bağlı aparılmış tədqiqat və araşdırmalarda problemin bir qismi tədqiq edilib öyrənilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi ingilis dilinin materialları əsasında mətnin kommunikativ strukturunun tədqiqidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dilin funksiyaları sırasında kommunikativ funksiyanın yerini kommunikativ registrlər əsasında müəyyənləşdirmək;
- mətnin əsas kateqoriyalarının ümumi və fərqləndirici xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- nitqin kommunikativ funksiyalarının reallaşma xüsusiyyətlərini və cümlə modellərinin kommunikativ-nitq potensiallarını aşkar etmək;

- cümlə modellərinin kommunikativ registrlər sisteminə münasibətinin əsas məsələlərini nəzərdən keçirmək;

- registrlərin formalaşmasında predikativliyin rolunu müəyyənləşdirmək;

- kommunikativ registrlərdə modallıq, zaman, şəxs və informativlik amillərindən istifadə olunma xüsusiyyətlərini aşkar etmək.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat prosesində struktur-semantik, təsviri və diskursiv təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Dissertasiyanın metodoloji bazasını A.Axundovun, K.M.Abdullayevin, A.Y.Məmmədovun, M.M.Musayevin, F.Sössürün, A.A.Şaxmatovun, A.A.Yakobsonun, R.O.Smirnitskinin, A.İ.Serebrinnikovun, B.A.Reformatskinin, O.Yespersonun, M.T.Qaibovanın, L.Blumfildin, N.Xomskinin nəzəri araşdırmaları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qrammatikanın təcrid olunmuş cümlə həddlərindən kənara çıxması mətnlərin kommunikativ tipologiyasına gətirib çıxarır. Bu tipologiyanın əsasında həm də nitqin kommunikativ registrləri anlayışı durur. Azərbaycan dilçiliyində mətnin kommunikativ strukturu bu aspektdən öyrənilməmişdir. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq ingilis dilinin materialları əsasında kommunikativ registr anlayışı, mətnin kommunikativ strukturu, registr variantları, onları formalaşdıran dil vasitələri tədqiq olunur.

Tədqiqat işinin elmi və praktik əhəmiyyəti. Müdafiəyə təqdim olunan tədqiqat işinin nəticələri bütövlükdə mətn linqvistikasının öyrənilməsində və qismən də mətnin kommunikativ strukturunun sistemli şəkildə araşdırılmasında müəyyən kömək ola bilər. Əldə edilmiş elmi nəticələrdən mətn linqvistikası üzrə nəzəri kurslarda dilin funksiyalarının, xüsusən də onun kommunikativ funksiyasının tədrisində istifadə oluna bilər. Bizə belə gəlir ki, istər bakalavr, istərsə də magistr pilləsində dissertasiyada toplanmış materialdan ümumi dilçilik, mətn linqvistikası, qrammatika, üslubiyyat və s. kimi fənnlərin tədrisində, həmçinin dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında da istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın obyektini bədii əsərlər və onlardan götürülmüş mətn parçaları təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti ingilis dilinin materialları əsasında mətnin kommunikativ strukturunun nitq registrləri rəkursundan təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində struktur-semantik, təsviri və diskursiv təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticələri elmi jurnallarda çap olunmuş 2 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

DİLİN FUNKSİYALARI SIRASINDA KOMMUNİKATİV FUNKSİYANIN YERİ

Dil elə bir alətdir ki, onun vasitəsilə insan fikir və hisslərini, əhvalını, arzusunu, iradəsini və fəaliyyətini formalaşdırır. Dil vasitəsilə insan başqa adamlara təsir göstərir, başqaları da ona təsir edir. Dil insan cəmiyyətinin ilkin və ən zəruri əsasıdır (41, s.8). F.de.Sössürün dilçilik konsepsiyasında dil münasibətlərin təmiz məcmuyudur, dil maddi reallaşmadan azad edilmiş formadır.

Dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında olur.

Sosioloji dilçilik dili ilk növbədə insanlararası ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edən, onu insanların ictimai statusu, məşğuliyyət formaları, təhsili ilə bağlayan və yalnız bundan sonra dilin həm təfəkkür vasitəsi və emosiyaları bildirmə üsulu olması ilə razılaşan cərəyan, məktəb və ayrı-ayrı konsepsiyaların toplusunu əhatə edir. Onlar ilk əvvəl dilin kommunikasiya funksiyasını ön plana çəkir və bu zaman dilin sistemliliyini, onun işarə təbiətini etiraf edirlər.

Dil müəyyən cəmiyyət üçün ümumi olan funksiyaları yerinə yetirir. Bu dilin hər hansı arealda ümumiləşmə və cəmləşmə prinsipini ehtiva edir. «Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beyinin fəaliyyəti olan təfəkkürlə sıx əlaqədardır. Dil ilə təfəkkür eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Lakin dil və təfəkkür heç də eyniyyət təşkil etmir» (14, s.7). İnsanların müəyyən meyarlar əsasında qruplaşması, bu meyarların sosialyönümlüyü onların təfəkküründə bir sıra hadisələr, həmin hadisələrin başvermə ardıcılığı və qanunauyğunluğu, hadisələrdə iştirak solumun qruplarının kiçik kollektivlərinin nitqinə təsir göstərir.

R.Yakobson kommunikasiyanın altı əsas funksiyasını göstərmişdir. O, bu funksiyaları referentiv, emotiv, konativ, poetik, metadil və fatik olaraq ayırmışdır.

M.Hellidey konseptual, kommunikativ qiymətləndirmə və mətn funksiyalarını əsas saymışdır.

A.A.Leontyev dilin ümumi funksiyaları ilə nitqin funksiyalarını fərqləndirmişdir. Bu zaman o, nitq şəraitinin fakultativ əlamətlərini-ekspressivlik, estetikliyi, kompressivliyi əsas götürmüşdür.

A.Qurbanov dilin insanlar arasında mühüm ictimai vəzifə daşdığını qeyd edərək, bu ictimai vəzifə ilə əlaqədar dilin iki spesifik vəzifəsinin olduğunu göstərir. O, bu spesifik vəzifələrdə birincisini kommunikativ, digərini isə ekspressiv vəzifə kimi ayırır (12, s.330).

Son illərdə isə dilin kommunikativ, koqnitiv, emotiv və metadil funksiyalarına daha böyük əhəmiyyət verilir.

Dil və nitqin funksiyalar sistemində ayrı-ayrı müəlliflərin fikirlərindəki fərqlər dil haqqında təsəvvürlərə müxtəlif müstəvilərdən yanaşmadan irəli gəlir. Dil funksiyalarının əsaslandırılması üçün əsas meyarların seçilməsinə diqqət azalmır, əksinə, artır.

Dilin əsas funksiyaları sırasında kommunikativ, fikir formalaşdırma və koqnitiv (qnceseoloji) funksiyalar xüsusi yer tutur. Hər üç funksiya dilin fəaliyyəti sferaları, onun cəmiyyətdə və ümumiyyətlə ictimai həyatda oynadığı rolla əlaqələnir, onlar üzrə fərqlənir. Eyni zamanda, dildən istifadə də bu ayırmada meyar kimi çıxış edir.

Kommunikativ funksiya dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Ünsiyyət aktında əsas beş komponent iştirak edir: adresat, adresant, məlumat, kontekst, kod. Ünsiyyətin və ya kommunikasiya aktının başlıca məqsədi məlumatı, informasiyanı bir tərəfdən digərinə ötürməkdir. Tərəflərdən biri informasiya ötürücüsü, digəri isə informasiyanı qəbul edəndir.

İnformasiyanı ötürmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Dil və nitq ayrı-ayrılıqda belə vasitələrdəndir. Adresant informasiyanı müəyyən şəkildə

formalaşdırır, onu ötürmək üçün lazım gələn şəklə salır. Dil və ya nitq vasitəsilə ötürmə zamanı informasiya hər hansı bir dildə istifadə olunan ifadə formasına keçirilir. Məsələn, bu, Azərbaycan və ya ingilis dilinə məxsus ifadə forması ola bilər. Bu halda kod ingilis və ya Azərbaycan dili olur. Məlumat, informasiya adresata çatdırılmalı xəbərdir. Kontekst bu informasiyanın daşıyıcısıdır. Kontekst sözdən, cümlədən, abzasdan, ən son halda mətndən ibarət olur.

Kommunikasiya aktının komponenti olan kontekst informasiyanın predmeti kimi qəbul olunur və buna görə də onu referent adlandırmaq olar. Kommunikativ funksiya referentə uyğun gəldiyi üçün bu, referentiv funksiya da hesab olunur.

Kommunikativ funksiya diqqəti məlumat üzərində cəmləşdirməyə xidmət edir. Nitqdə istifadə edilən «dediyim kimi», «yuxarıda qeyd olunduğu kimi», «mənim bildiyimə görə» formasında sintaktik konstruksiyalar referentiv funksiyanın daşıyıcısı rolunda çıxış edir. Kommunikasiya aktının emotiv funksiyası adresantın hiss və həyəcanını, emosional vəziyyətini adresata çatdırır. Dialoji nitqdə adresant və adresat rollarını dəyişdiyi üçün dilin emotiv funksiyası özünü adresatın nitqində də göstərmiş olur. Ekspressiv funksiya istifadə edilərkən məlumatın özündən çox həmin məlumata münasibət vacib olur. Dilin emotiv vasitələri nidalar, intonasiya və jestlərdir.

Nitqin poetik funksiyası informasiyanın poetik dillə ifadəsidir. Daha çox nəzmlə bağlı olan bu funksiya nəzm üçün də səciyyəvidir. Bəlağətli nitq, ritorika bu funksiya üzərində qurulur.

Nitqin apelyativ (direktiv) funksiyası adresata təsir göstərmək, onu ötürülmüş informasiyaya reaksiya verməyə təhrik etməklə bağlıdır. Apelyativ funksiyanı yerinə yetirmək üçün istifadə olunan qrammatik vasitə felin əmr şəklidir.

Nitqin fatik funksiyası adresant ilə adresat arasındakı əlaqənin davam etdirilməsi və ya kəsilməsi məsələlərini əhatə edir.

Qeyd olunanlardan başqa, nitqin metadil funksiyası da vardır. Bu funksiya koda uyğun gəlir. Nitq prosesində iştirak edənlər ünsiyyəti gerçəkləşdirmək və

bir-birini anlamaq üçün vasitəli, xüsusi halda dili seçirlər. Nitqdə istifadə olunan «məni başa düşürsənmi?», «mən aydın danışırımmı?», «nə demək istəyirsən?» kimi ifadələr nitqin metadil funksiyasının göstəriciləridir.

M.Yusifov dövlətçilik və dil məsələlərindən bəhs edərkən göstərir ki, «Dövlətçilik dilin dayağıdır, hərəkətverici qüvvəsidir və cəmiyyətdəki nüfuzunun təminatçısıdır. Dilin müstəqil inkişafı, zənginləşməsi və nüfuzu bilavasitə dövlətçiliklə bağlı olduğu üçün dil dövlətçiliyin ən aparıcı atributlarından biri hesab olunur. Dövlətçilik zəminində dilin cəmiyyətdəki rolu artır, informasiya imkanları genişlənir» (19, s.3). Bu məsələyə daha geniş aspektdən yanaşdıqda dilin dövlət dili funksiyası da üzə çıxır.

Kommunikasiya aktında nitqin bu və ya digər funksiyası gerçəkləşir. Nitq prosesində bu funksiyalardan hansısa biri aktuallaşır və sonra yerini başqa funksiyaya verir. Nitq davranışı funksiyalarını ayırarkən yalnız fəaliyyətdə olan sözlər deyil, müəyyən şəxs, müəyyən şəraitdə dediyi sözlər nəzərdə tutulur. T.Vinokur buna əsaslanaraq, dilin funksiyalarını üç səviyyəli şəkildə belə təqdim edir: 1) sosial əhəmiyyətli semiotik sistem funksiyası; 2) uzus funksiyası dildən istifadə zamanı tətbiq olunan və kollektivin qəbul etdiyi qanunauyğunluqlar; 3) danışan və dinləyən kimi çıxış edən şəxslərin nitq davranışı funksiyası (33, s.55).

Kommunikasiya və ya ünsiyyət bir şəxsdən digərinə müəyyən məqsədlə hər hansı məlumatın ötürülməsidir. Ünsiyyət bu prosesdə iştirak edənlərin kommunikativ fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. İnsanlar ünsiyyət prosesində dildən istifadə edirlər. Dil kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir.

Ünsiyyət vasitəsi kimi dil ayrılıqda götürülmüş bir fərdə, *sosiuma* xidmət göstərir. Kimə xidmət göstərməsindən asılı olmayaraq, dil kommunikativ funksiyasını yerinə yetirərkən kommunikativ aktın iştirakçılarının məqsədlərini ifadə edir. Ünsiyyət prosesi kommunikativ strategiya bir sıra anlayışlarla sıx bağlıdır və onların toplusu ilə təyin olunur. Dilin kommunikativ funksiyasının daha aydın başa düşülməsi üçün kommunikativ məqsəd, kommunikativ niyyət, kommunikativ vəzifə, kommunikativ intensiya anlayışlarını nəzərdən keçirək. Kommunikativ vəzifə, kommunikativ taktika, kommunikativ perspektiv,

kommunikativ və kommunikativ səlahiyyət kimi anlayışları şərh etmək zərurəti meydana çıxır. Dilin kommunikativ funksiyasının yerinə yetirilməsində kommunikativ məqsəd və intensiyasının əhəmiyyətli rolu vardır.

Kommunikativ məqsəd kommunikativ aktın istiqamətləndiyi strateji nəticədir. Kommunikativ strategiya danışanın qabaqcadan planlaşdırdığı və kommunikasiya aktları prosesində kommunikasiya məqsədinə nail olmaq üçün etdiyi nəzəri gedişlərdir. Belə nəzəri gedişlərin bir tam şəkildə birləşdirilməsi kommunikativ intensiya adlanır (45, s.18). İntensiya fərdə aid xüsusiyyətdir. İntensiya nitq aktları nəzəriyyəsinə nitq aktının illokutiv təhlil səviyyəsini dəqiqləşdirmək məqsədilə daxil edilmişdir. İntensiya anlayışı Azərbaycan dilində «niyyət» sözü ilə ifadə oluna bilər. Onu çox zaman «mean» felinin «a means of something by x» cümləsində verdiyi mənaya uyğun qəbul edirlər (46, s.15).

C.Ostinin əsasını qoyduğu nitq aktları nəzəriyyəsi dilin və nitqin funksiyalarına yeni baxış bucağından nəzər salmağa əlavə imkanlar yaratmışdır. Konkret nitq aktı anlayışı müəyyən kommunikativ şəraitdə baş verir və bu aktı danışan həyata keçirir, onu adresata ünvanlandırır. Hər bir nitq aktının illokutiv məqsədi olur. «Dilin cəmiyyətdə fəaliyyət göstərməsinin öyrənilməsi zamanı vacib məsələlərdən biri dilin istifadə edilməsinin nə qədər üsulunun olmasını dəqiqləşdirməkdir» (52, s.12).

Nitq aktları sahəsində tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olan əsas məsələlərdən biri danışanın və dinləyənin yaxud adresantın və adresatın canlandırılana subyektiv münasibəti məsələsidir. Fikri sosial, fərdi-psixoloji məqamları, onun deyilməsindəki niyyətin açıqlığı, qapalılığı, həqiqiliyi, doğruluğu kimi məsələlər dilin kommunikativ funksiyasına təsir göstərir. Bu cəhətlərin qiymətləndirilməsi və kommunikativ funksiyanın onların fəvqündə qiymətləndirilməsi nitq aktları nəzəriyyəsində önəmli yer tutur. Bütün bunlar dilin və nitqin kommunikativ funksiyasının yerinə yetirilməsi prosesində meydana çıxan yeni cəhətlərə diqqət yetirmək tələbini ortaya çıxarır.

Nitq aktlarının müxtəlif tipləri vardır. Onların hər biri kommunikativ aktın həyata keçirilməsində iştirak edir. Lakin həmin aktlar arasında bir-birindən

kəskin fərqlənənləri vardır. Bəzi nitq aktları müəyyən mərhələ ilə bağlı olur. Məsələn hakimlərin hökmü oxuması, nigahın elan edilməsi, dərslərin izahı və s. Fərqlilik dilin və nitqin funksiyalarına öz təsirini göstərir. Bir halda kommunikativ funksiya mərhələ tələbindən yaranırsa, başqa halda nitq prosesində iştirak edənlərin tələbatları zəminində formalaşır. İki şəxs arasındakı dialoq bu şəxslərin heç biri üçün maraqlı olmayan hadisə ilə bağlı olur. Məsələn, A yanına gəlmiş şəxslə hava haqqında danışır. Bu danışiq, A və B-nin ortaq mövzusu olmadığından susma vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün həyata keçirilən nitq aktları prosesidir. Kommunikativ akt kommunikantların məqsədinə xidmət etmir, tamamilə başqa mövzu ətrafında gedir. Buna baxmayaraq, dil kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir. Tərəflər informasiyanı bir-birinə ötürür və qəbul edirlər.

Hər bir kommunikativ akt bu aktda iştirak edən fərdlər üçün müəyyən nəticələr əmələ gətirir. Məlumdur ki, kommunikasiya fərdi başqaları ilə əlaqələndirməyə, adi mental hissələri gücləndirməyə, insan davranışını tənzimləməyə xidmət edir. Bütün bu cəhətlər insan ünsiyyətinin funksiyalarıdır. Ünsiyyətin funksiyaları və məqsədləri problemi onların qarşılıqlı əlaqəsi hələ də bir sıra elmi mübahisələrə səbəb olur.

Dildən real kommunikasiya proseslərində istifadə olunması problemləri ilə linqvistik qrammatika məşğul olur. Linqvistik qrammatika dili kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə edən hər bir şəxs qarşısında müəyyən praktik məqsəd və vəzifə kimi durur. Ünsiyyət prosesində iştirak edən dildən onun təyinatı üzrə kifayət qədər düzgün və səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu məsələlər dilin kommunikativ funksiyasından doğur. Dil ünsiyyət vasitəsidir. Onun kommunikativ funksiyasının reallaşdırılması həmin vasitədən, yəni dildən düzgün istifadəni nəzərdə tutur. Düzgün istifadə təkcə dilin uzus və normalarına yetərincə əməl etməklə məhdudlaşmır. Bu, kommunikasiya prosesinin müxtəlif amilləri ilə əlaqələndirilir, onların vəhdətinə nail olmağı tələb edir. Kommunikasiyanın strategiyası, kommunikasiya və kommunikantların məqsədi qeyd olunan məsələdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kommunikasiya prosesində iştirak edənlər kommunikantlardır. Onlardan biri informasiyanı ötürən, digəri isə qəbul edəndir. Kommunikantlar ayrı-ayrı fərdlər ola bildiyi kimi, kommunikant funksiyasında çıxış edən təşkilat, şirkət, idarə və s. ola bilər. İkinci halda kommunikasiya prosesi informasiyanın müəyyən təşkilata ötürülməsi halını nəzərdə tutur. Belə informasiya məktub və ya başqa sənəd olur. Qeyd edilən halda biz müəyyən abstraksiya ilə qarşılaşırıq. Bu zaman da informasiyanı son alan yenə də şəxs olur. Fərqli cəhət ondadır ki, həm informasiya ötürücüsü, həm də qəbuledicisi kollegial və ya ümumiləşmiş formada çıxış edir. Bu cəhət informasiyanın formalaşdırılması, kodlaşdırılması və dekodlaşdırılmasına təsir göstərir. Xəbər və ya məlumat müəyyən hökm, ifadə, ümumiyyətlə məndir. Qeyri-verbal prosesdə informasiya şəkil, qrafik və s. şəkildə formalaşdırıla bilər. Məsələn küçə hərəkəti nişanı qeyri-verbal informasiya daşıyıcısıdır. Məlumatlar müxtəlif səciyyəli işarələrdən (söz və qeyri-verbal) ibarət olur. Bu işarələri dilçiliyin semiotika və ya semiologiya bölməsi öyrənir. İşarələr müəyyən işarələr sistemi, kod və ya dil əmələ gətirir. Məsələn, verbal dil, jest dili, Morze əlifbası, proqramlaşdırma dili və s. Buradan belə nəticə çıxır ki, kommunikasiya verbal və qeyri-verbal olmaqla iki formaya malikdir və bu iki formadan birində həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, bəzən verbal və qeyri-verbal informasiyaların qarışığından istifadə olunur. Məsələn, müəllimin tələbə ilə dialoqu çertyojda çəkilmiş detal haqqında olduqda verbal məlumatın, qeyri-verbal məlumatla birgə kommunikasiya prosesində iştirakı baş verir. Bu tipli ünsiyyət halları az deyildir və onların müxtəlif tipləri təcrübədə özünü göstərir. İnsan üçün əsas verbal kommunikasiya prosesi üstünlük təşkil edir. Verbal kommunikasiyaya vasitələrinə yazılı və şifahi nitq aiddir. Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri iki yerə bölünür: ilkin qeyri-verbal dillər (jestlər, pantomima, mimika və s.), sonradan yaradılmış qeyri-verbal informasiya vasitələri (Morze əlifbası, proqramlaşdırma dili, yol hərəkəti nişanları və s.). Kommunikasiyanın verbal ifadə vasitələrini dilçilik, qeyri-verbal ifadə vasitələrini isə paralingvistik və semiotikanın ayrı-ayrı bölmələri tədqiq

edir. Lakin hər iki formanın bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin mövcudluğu aşkardır.

Kommunikasiyanın müxtəlif formaları və növləri: yazılı, şifahi, vizual və digər formaları vardır. Bu formalardan hər biri digərindən ötürülən informasiyanın kodlaşdırılma sistemi ilə fərqlənir. Kütləvi informasiya vasitələri müxtəlif kommunikasiya vasitələrindən istifadə edir. Məsələn, televiziya və kinoda danışq dilindən, şəkillərdən, musiqidən istifadə olunursa, qəzətdə yazılı dildən, şriftdən, illüstrasiya və şəkillər özünə yer alır. Şriftin müxtəlifliyi, kursivlər, müxtəlif çərçivələr, sütunlar da qəzet üçün kommunikativ vasitə rolunu oynayır. Kinoda musiqinin funksiyası daha genişdir. Musiqi danışqlararası boşluğu doldurur, kommunikasiya prosesinin fasiləsizliyinin təminədiçisinə çevrilir. Kino dilinin linqvistik aspektdən öyrənilməsi filmdə səslənən dialoji və monoloji nitqi öyrənməklə məhdudlaşır. Lakin müasir linqvistikada və ya kinodakı kommunikativ prosesin araşdırılması məsələyə başqa aspektdən yanaşmağı tələb edir. Musiqi, titr, ekrandakı mənzərə, divardan asılmış şəkil, binanın üstündəki yazı, işığın sönməsi, havanın qaralması, aktyorların mimika və jestləri kommunikativ aktın vasitələrinə çevrilir və onlar informasiyanın ötürülməsi və qəbulunda özünəməxsus rol oynayır. Verbal vasitələrdən fərqli olaraq, qeyri-verbal vasitələr subyektin həmin vasitələri necə qavraması ilə bağlı əlavə effektlər yaradır. Bu xüsusiyyət dil materialının qavranmasında da özünü göstərir. Lakin verbal vasitələrdə yozum üçün imkanlar məhduddur. Burada məna və semantika ön planda durur.

Dilin daşıyıcıları arasında qarşılıqlı təsirlə səciyyələnən nitq aktı kommunikasiya aktı adlanır. Kommunikativ aktın gedişində iştirak edən tərəflər qarşılarında duran kommunikativ vəzifələri həll edirlər. Nitq təsiri həmişə informasiyanın ya ötürülməsinə, ya da qəbuluna köklənir.

Dildə baş verən dəyişmələrin psixologiya ilə bağlılığının olmaması fikri irəli sürülür. Dil faktlarının təbiətini izah edərkən yalnız sosioloji amillərə, daha doğrusu həmin dildən istifadə edən cəmiyyətdə baş verən dəyişmələrə istinad olunur. Hər bir sosial qrupa spesifik intellektual bacarıqların xas olması və

bunun özünü həmin qrupların nitqində göstərməsi qəbul edilir. Dilin inkişafında alınmaların rolu xüsusi vurğulanır, dillərin qarışması və evolyusiyası fikirləri irəli sürülür. Dillərin differensiasiyasını xalqların məskunlaşması ilə bağlayırlar. Dildə baş verən dəyişmələrin səbəblərini cəmiyyətdəki dəyişikliklərdə görürlər.

Kommunikasiya aktında ötürülən və ya qəbul edilən məlumatın informativliyi prosesin gerçəkləşmə səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Kommunikativ funksiyanın vasitəsi olan dilin köməyi ilə ötürülən informasiyanın həcmi çox olduqca kommunikativ aktın səmərəliliyi artır. Lakin bu o demək deyildir ki, kommunikasiya prosesində izafi informasiya ötürülsün. İzafi informasiya kommunikasiyanın neqativ göstəricisidir. Adresant adresatla müəyyən referentlə bağlı əlaqəyə girir və bu zaman kod kimi dildən istifadə edir.

Hər bir fərd üçün müəyyən informativlik intensiya səciyyəvidir. İntensiya konvensiyadan fərqlənir. Konvensiya nitq şəraitindəki davranışının ictimai tənzimlənmiş qaydalarıdır.

Kommunikativ akt tək-cə kommunikasiya məqsədi ilə səciyyələnir. Kommunikativ akt çərçivəsində kommunikativ perspektiv də nəzərə alınır. Kommunikativ perspektiv nitq aktı prosesində arzu olunan nəticənin əldə edilməsini əhatə edir.

Kommunikativ səlahiyyət fərdə və fərdlər qrupuna məxsus kommunikativ strategiyaların məcmusudur.

Kommunikativ strategiya, niyyət, məqsəd cümlə və ondan böyük vahid şəklində formalaşmış hər bir dil vahidi üçün səciyyəvidir. Bunu aydın müşahidə etmək üçün konkret nümunəni nəzərdən keçirək.

The one opened the door with a latch-key and went in, followed by a young fellow who awkwardly removed his cap. He wore rough clothes that smacked of the sea, and he was manifestly out of place in the spacious hall in which he found himself. He did not know what to do with his cap, and was stuffing it into his coat pocket when the other took it from him. The act was done quietly and naturally, and the awkward young fellow appreciated it. "He understands," was his thought. "He'll see me through all right" (66, s.3).

O, açarı ilə qapını açdı və içəri girdi. Arxasınca gənc bir oğlan özünü itirmiş halda papağını çıxarıb daxil oldu. Əynindəki yöndəmsiz paltar onun dənizçi olduğunu nəzərə çarpdırırdı. Daxil olduqları geniş dəhlizdə o, elə bil ki, yerində deyildi. Bilmirdi papağını nə etsin, onu cibinə basmaq istəyirdi ki, o birisi papağı aldı. Sakitcə aldı. Özünü bu yerdə narahat hiss edən oğlan ürəyində ona minnətdarlıq etdi. Ürəyində fikirləşdi ki, «Başa düşür. Kömək edər. Hər şey keçib gedər».

Verilmiş nümunədə dilin kommunikativ funksiyası mətn vasitəsilə yerinə yetirilir. Mətnin birinci abzası olan bu parçada ötürülən informasiya müəyyən həcmə malikdir. İnformasiyanı ötürənlər hələlik ikidir. Birinci ötürən müəllifdir. İkinci ötürən isə müəllifin təsvir etdiyi ikinci şəxsdir. Müəllif onun daxili nitqini canlandırır. *"He understands," was his thought. "He'll see me through all right."*

Məlumdur ki, vasitəsiz nitq anlayışı özgə nitqinin ötürülməsi nəticəsində yaranan linqvistik hadisədir. Ona verilən təriflərdə də bu cəhət əsas götürülür.

Nitq prosesində müəllif, danışan və ya nəql edən yalnız öz sözlərini adresata çatdırmır. O, başqasına məxsus olan nitqi də ötürmək məcburiyyətində qalır. Bu baxımdan, nitqi şəxsə məxsusluğuna görə ayırma imkanı yaranır. Nitq aktı prosesində nitqi bir fərd canlandırır. Bu halda həmin şəxs yaradılan nitqin müəllifi və ya onu nəqlədən, eyni zamanda, başqasına məxsus nitq haqqında məlumat verən, başqasına aid nitqi olduğu kimi canlandıran, deyən funksiyasında da çıxış edir. Danışanın nitqində və ya müəllif nəql etməsində onun özünün, yaxud başqa şəxsin ifadələrinin, fikirlərinin daxil edilməsi kimi sintaktik keçidlər yer alır. Müəllifin, danışanın yazı və ya danışmaq prosesində istifadə etdiyi başqasına məxsus nitq dilçilikdə özgə nitqi adlandırılır. Ədəbiyyatda özgə nitqinin müxtəlif şəkildə təyin olunması qeydə alınır. Məsələn, B.Ardentova belə qənaətə gəlir ki, özgə nitqinin təyinedici amili onun kimə məxsusluğu deyil, onun obyektivləşdirilməsi, gerçəkləşdirilməsidir (22, s.85).

Bununla belə, özgə nitqi yalnız başqasının dediyi və ya yazdığı sözlər deyil, həm də onun deyə biləcəyi, düşündüyü, ürəyindən keçirdiyi söz və ifadələr də olur. Buna bəzən daxili nitq deyilir, bəzən isə başqa termindən - qeyri-məxsusi

vasitəsiz nitq, qeyri-məxsusi vasitəli nitq terminlərindən istifadə olunur. Dildə struktur-semantik münasibətə görə qeyri-məxsusi vasitəsiz nitqin polyar variantları mövcuddur. Burada bir qütbədə nəqlədən və personajın nitqindən təşkil olunmuş iki komponentli struktur, digər qütbədə isə personajın şüur prizmasından keçən müəllif nitqi durur.

Qeyri-məxsusi nitq gerçəklikdə özgənin nitqi deyildir. Lakin bu nitqi müəllifin özgəyə şamil etməsinin səbəbləri vardır. Müəllif personajın, yaxud qəhrəmanın vəziyyətini, yaranmış şəraiti hiss edir, qiymətləndirir. Qiymətləndirmə prosesində müəllifin hasil etdiyi qənaət ona qeyri-məxsusi vasitəsiz və ya vasitəli nitqi yaratmağa əsas verir. Bədii əsərdə özgə nitqinin bu şəkildə verilməsi surətin daxili aləmini, emosional vəziyyətini açmağa xidmət edir.

The act was done quietly and naturally, and the awkward young fellow appreciated it. "He understands," was his thought. "He'll see me through all right."

Nümunədən göründüyü kimi, qeyri-məxsusi vasitəsiz nitq yalnız personajın nitqinin deyil, onların fikir, xəyal və düşüncələrini əhatə edir. Bu forma daxili monoloq, daxili nitqdır. Müəllif nitqində yer alan bu özgə nitqi müəllifin, nəqlədən özünü tərəfindən formalaşdırılır, yaradılır. Belə nitqin səciyyəvi cəhəti, onu vasitəli və vasitəsiz nitqdən, özgə nitqinin verilməsinin başqa formalarından fərqləndirən xüsusiyyət müəllifə və personaja aid nitq planlarının bir-birinə qarışmasıdır. Nümunədə nitq müəllif tərəfindən aparılır. Lakin ifadənin məzmun planı, onun modallığı, leksik vasitələrin seçimi, kəmiyyət və zaman planı baxımından personajın subyektiv fikir və nitq sahəsinə keçir. Başqa sözlə desək, qeyri-şəxslə vasitəsiz nitq personajın vasitəsiz nitqi ilə yaxınlaşır, onun çatdırmaq istədiyi məzmunu ifadə edir. Lakin bu nitq müəllifin nəqlətməsinə qarışır. Qeyri-şəxslə vasitəsiz nitq həqiqi vasitəsiz nitq və müəllif nitqi ilə müqayisədə keyfiyyətə yeni olub, formaca müəllif nitqinin özgə nitqinə keçməsinə imkan yaradır, nəqlətmənin formal-qrammatik vəhdətini saxlamaqla, onda müxtəlif subyektiv nöqtəyi-nəzər əmələ gətirir.

«Müəllif nitqi ilə vasitəsiz nitq arasındakı əlaqə müəllif nitqi vasitəsilə yalnız özgə nitqini təqdim etmək, onun kimə məxsus olması haqqında məlumat verməklə məhdudlaşır» (37, s.75). Bu fikirdən belə çıxır ki, müəllif nitqinin yalnız bir funksiyası, yəni özgə nitqini təqdim etmək, onun kimə məxsusluğunu qeyd etmək funksiyası vardır. Bu məsələyə dilin kommunikativ funksiyası baxımından yanaşdıqda, aydın olur ki, nitqin hansı formasından istifadə olunmasından asılı olmayaraq, kommunikativ akt gerçəkləşdirilir.

Yuxarıda verilmiş nümunədə müəllif nitqi əsas korpusu təşkil edir. Müəllif öz nitqində iki fərd haqqında informasiya verir və bu fərdlərdən birinin təsvirinə, onun sosial durumuna diqqət yönəldir, onun daxili nitqini, emosional vəziyyətini verir: *He wore rough clothes that smacked of the sea, and he was manifestly out of place in the spacious hall in which he found himself. He did not know what to do with his cap, and was stuffing it into his coat pocket...* Bu parça müəllif nitqində yer almış ikinci şəxs, onun emosional vəziyyəti, sosial statusu haqqında informasiya daşıyır. Bütün bunlar kommunikasiya prosesinin referentləridir. Həmin referentlər adresant-müəllif tərəfindən kodlaşdırılıb oxucu-adresata ötürülür. Müəllifin kommunikativ niyyətinin olması açılsa, onun kommunikativ məqsədi hələlik bəlli deyil. Çünki dilin mətn səviyyəsində həyata keçirən kommunikativ funksiyası adresata ikinci şəxsin dənizçi olması barədə məlumatın verilməsi məqsədini hələlik açmır. Dialoji nitq prosesində kommunikativ niyyət və məqsəd inimplisitliyi və eksplisitliyi başqa şəkildə təzahür edir. Nitqdə kommunikativ məqsəd daha aşkar və daha üzdə yer tutur.

Dil, nitq və mətn özünün kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir. Lakin dilin, nitqin və mətnin yerinə yetirdiyi kommunikativ funksiyalarda müəyyən fərqlər meydana çıxır. Belə fərqlərin daha geniş planda araşdırılması bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilməsini tələb edir. Həmin məsələlər mətnin kateqoriya və vahidlərini, mətnin funksiyalarını, dil-nitq münasibətlərini əhatə edir. Nitq aktları və mətn dilçiliyi müstəvisindən də bu məsələyə baxılırsa bütöv kommunikativ aktda istifadə olunan nitq aktlarının özlərinin də fərqli funksiya və xüsusiyyətləri üzə çıxır. Ümumiyyətlə, dilin funksiyaları geniş anlayışdır və

dilin cəmiyyətdə, insanlar arasında, eləcə də tarixi inkişaf prosesində oynadığı rolla səciyyələnir. Dilin kommunikativ funksiyası, öz növbəsində, kommunikasiya prosesinin amilləri fonunda nitq və mətnin kommunikativ funksiyaları kimi öyrənilməlidir. Bu isə qeyd olunduğu kimi, bir sıra məsələləri aydınlaşdırmağı, onlara münasibət bildirilməsini tələb edir.

1.1. Mətnin əsas kateqoriyaları

Dilçilikdə mətn kimi, statusu çox gec və çətinliklə açılmış ikinci bir obyekt tapmaq çətindir. Hətta hələ də kifayət qədər dəqiq tərifini tapmamış söz və cümlə də qeyd olunan məsələdə mətnlə müqayisəyə girmir. Bununla belə, mətnin lingvistik obyekt olması artıq mübahisə doğurmur, fikir ayrılığına səbəb olmur. Mətnin lingvistik relevantlığı haqqında indi məsələ qaldırmağa ehtiyac olmasa da, mətnin statusunun təyini aktuallığını saxlamaqdadır.

Mətn termini çoxmənalıdır və dilçilik terminologiyasında, eləcə də mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda onun izahında bu cəhət özünü aşkar şəkildə göstərir. Bir çox Avropa dillərində, həmçinin də rus, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində «mətn» termin kimi izahlı lüğətlərə daxil edilmiş və ondan termin səviyyəsində istifadə edilir. Mətn terminindən dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsi daha geniş yayılmışdır. Bu izaha görə «Mətn - 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir» (48, s.471). Belə təyinetmə ümumi mahiyyət daşıyır. Lakin bu şəkildə izah mətn dilçiliyinin əsasını qoymuş tədqiqatçıların işlərində mətnə yanaşmadan irəli gəlir. Mətnə konkret tərif verənlər və ya vermək istəyənlər də az deyildir. Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülüşü çoxluğuudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb tamdır» (59, s.11). Bu baxımdan mətn bütöv lingvistik obyektidir. İ.R.Qalperin mətnin əsas kateqoriyaları cərgəsində inteqrasiya və retrospeksiya ilə yanaşı

informativliyi ayrıca qeyd etmişdir (35, s.15). İnformativlik mətnin tamlığı və bitkinliyindən asılıdır. Tamlıq və bitkinliyin əsas göstəricilərindən biri isə əlaqəlilikdir. Ayrılıqda götürülmüş hər bir söz informasiya daşıyır. Sözlərin yanaşı düzülməsi bu informasiyanın həcmi artırır. Lakin sözlər mətndə necə gəldi düzülür. Bu isə söz sırasını onun cümlədə və beləliklə də mətndə oynadığı funksiyaları, söz sırasının mətndəki rolunun aşkara çıxarılmasını tələb edir. Ümumiyyətlə, burada mətnin kateqoriyaları anlayışını nəzərdən keçirmək və bundan sonra söz sırası və mətnlə bağlı digər anlayışlara keçmək daha məqsədə müvafiqdir. Çünki kateqoriya anlayışı özü mürəkkəb anlayışdır. Morfoloji kateqoriyalar və mətn kateqoriyaları bunlar fərqli şeylərdir. Mətn üçün kateqoriya anlayışını təyin etmək bəzi mübahisələr də doğurur. Doğrudanmı mətnin kateqoriyaları vardır? Təbii ki, məsələyə morfoloji kateqoriyalar müstəvisindən yanaşsaq, mübahisəli cəhətlər ortaya çıxır. Dilin sistem təbiəti mətnin də sistem təbiətini təsdiqləyir. Mətn, əslində dil vasitələri əsasında yaradılan linqvistik tamdır. Bu tamın təşkilədiciləri bir-biri ilə müəyyən münasibətlərdə olur. Həmin münasibətlər mətn təşkilədiciləri sisteminin hansı məsələsinə baxılmasından asılı olaraq dəyişir.

Məlumdur ki, sözlərin leksik məna ilə yanaşı, qrammatik mənaları vardır. «Qrammatik məna sözlərin bir-biri ilə münasibətdə olarkən aldıkları mənadır» (61, s.143). M.Hüseynzadə göstərir: «Sözün öz əsas leksik mənasından başqa, nitqdə cümlə daxilində bir və ya bir neçə qrammatik mənası olur. Sözün qrammatik mənası leksik mənasından çox olur. ...qrammatik məna nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir, ...sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərir, ...danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini bildirir» (9, s.3-4).

Dilin qrammatik kateqoriyaları qrammatik məna əsasında müəyyənləşdirilir. «Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmcins əşya və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur. ...Qrammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələrinin (formalar) vəhdəti qrammatik kateqoriya adlanır» (16, s.184).

Hər şeydən əvvəl, mətn kateqoriyası ilə ümumfəlsəfi, eləcə də dil kateqoriyaları arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri açmaq lazım gəlir. A. Bondarko «funksional-semantik kateqoriyalar» anlayışını irəli sürmüşdür. Bu anlayış müxtəlif cinsli dil vasitələri sistemini birləşdirir. Həmin vasitələr müəyyən semantik funksiyaları yerinə yetirmək üçün qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olurlar. Funksional-semantik kateqoriyanın nüvəsini morfoloji kateqoriya təşkil edir. Bu mənanı yaradan digər vasitələr isə kənar elementlər qrupu kimi formalaşır. Məsələn, temporalıq kateqoriyasının nüvəsi zaman kateqoriyasıdır. Kənar elementlər qrupu isə bu halda növ kateqoriyası olur (28, s.17-28).

Qeyd olunmuş kateqoriyalar sistemində növbəti yeri mətn kateqoriyaları tutur.

İ.R.Qalperin mətn kateqoriyasını mətnin təşkilinin qanunauyğunluqları kimi izah edir. Kateqoriyanın mövcudluq qanunauyğunluqları mətn qrammatikasını yaratmağa imkan verir. Mətn kateqoriyaları qrammatik əsas zəmində formalaşır. Müəllif qrammatik kateqoriya ilə mətn kateqoriyası anlayışlarını, demək olar ki, sinonim kimi işlədir.

Mətn və qrammatik kateqoriyaları müqayisə edib onların fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmaq mümkündür. Ədəbiyyatda bu kateqoriyalar arasında dörd fərq qeyd edilir: 1) qrammatik kateqoriyanın bazasında universal semantik əlamətlərin qapalı sistemi qoyulur (29, s.345). Mətn kateqoriyalarında baza rolunda kommunikasiya və biliklərin tətbiqi ilə bağlı nitqyaratma kateqoriyası durur; 2) Struktur baxımından qrammatik kateqoriyada aparıcı rolu kateqorial formaların qarşı-qarşıya duran münasibətləri oynayır. Mətnin semantika və quruluşunda bu və ya digər kateqoriyanın üzə çıxması funksional-semantik sahə ilə əlaqədardır (59, s.14). Belə sahə leksik qrammatik sahə ilə müqayisədə məzmunca daha genişdir və daha çox konseptual səciyyə daşıyır; 3) Mətn kateqoriyasının gerçəkləşməsi qrammatik kateqoriyadan fərqli olaraq tənzimlənən deyil, ehtimallı səciyyə daşıyır. Mətn üçün onun formalaşma xarakteri müəyyən qaydalarla və ya qrammatika ilə məhdudlaşmır. Formalaşma qrammatik, semantik, pragmatik qaydaların geniş spektrindən bəhrələnmə imkanları ilə seçilir (56, s.24); 4) Mətnin

xassələri morfoloji və sintaktik qrammatik kateqoriyaların funksional potensialın reallaşmasında üzə çıxır (31, s.101). Mətnin belə quruluşu mətn kateqoriyasının sərhədlərini genişləndirməyə imkan verir.

Mətnin kateqoriyası onun əlamətlərinin məcmusudur. Tam əsər, eləcə də onun hissələri müəyyən kateqorial əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlərin qarşılıqlı münasibəti mətni yaradır.

Mətn kateqoriyalarına, əsasən, aşağıdakılar aid edilir: 1) inteqrasiya; 2) əlaqələnmə (bağlanma); 3) retrospeksiya; 4) prospeksiya; 5) kontinium; 6) dərinlik (sətiraltı məna); 7) presuppozisiya; 8) praqmatika və s. (36, s.522).

O. Vorobyova müəllif, oxucu və xronotop kateqoriyalarını da bu sıraya əlavə edir.

N.A. Srebryanskaya müasir dilçilik tədqiqatlarında qeyd edilən, sadalanan mətn kateqoriyalarının həddən artıq çox olmasını və bu sayın get-gedə artmasını, bunun kateqoriyaları ayırmanın çətinliyindən irəli gəldiyini göstərir, «bədi mətnin əlaməti» terminindən istifadə etməyi daha optimal hesab edir (56, s.26).

M. Dımarski «mətnin deyktik modusu» terminini təklif edir. O, belə hesab edir ki, «Deyktik modus» mətnin funksional-semantik kateqoriyası olub referensial müəyyənliyə, yaxud qeyri-müəyyənliyə əsaslanır. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik mətndəki bütün obyektə xronotop semantikəli elementlər ilə bağlı götürülür (40, s.268). Bədi mətnin personajları və xronotopu şəxsi, yeri və zamanı təsvir etməklə formalaşdırılır.

Mətn dilçiliyinin yaranması və inkişaf tarixini izləsək mətnin ilk növbədə mətn dilçiliyinin obyektə kimi qəbul edilməsini və ona sintaktik hadisə kimi baxılmasını müşahidə edirik. Sonralar isə mətnin kommunikativ cəhətləri və funksiyaları diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Mətnin linqvistik təhlilində sintaktika, semantika və praqmatika əsas yer tutur. Sintaktika işarələrin bir-biri ilə münasibətlərinə söykənir və mətn vahidləri arasındakı əlaqəni əhatə edir. Koheziya da bu tərkibdə yer alır. Mətnin semantikasını tədqiqatları, mərkəzi istiqamətlərindən biri olub mətnin tamlığını, onun məzmun kəsb edən parametrlərini açmağa xidmət göstərir. Mətnin formal

və semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq vacib olsa da, mətnin funksional-praqmatik təşkili indi daha çox ön plana çəkilir.

Praqmatika ifadələr və onların aid olduqları obyektləri, eləcə də həmin ifadələri bu və ya digər şəraitdə istifadə edən şəxslər arasındakı münasibətləri araşdırır. Praqmalinqvistika insanı tədqiqata daxil edir, lingvistik tədqiqat isə subyektlə obyekt arasındakı münasibətin fəlsəfi ümumiləşdirilməsi səviyyəsinə qaldırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ yanaşma, mətnin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərini bir kənara qoymur.

Dil özü sistem halında müəyyən xətti xarakterdə olduğu üçün sözlərin nitq prosesindəki sırası da lingvistik və tekstoloji əhəmiyyət daşıyır. Doğrudur, elə dillər vardır ki, söz sırası bu dillər üçün əhəmiyyət daşımır. Cümlədə sözlərin sırası iki müxtəlif istiqamətli funksiya daşıyır: 1) söz sırası söz birləşmələrinin və cümlənin komponentləri arasında əlaqə yaradan vasitədir; 2) söz sırası cümlələrarası, habelə cümlə ilə kontekst, konstitusiyaya ilə əlaqə yaradan, həmçinin cümləyə onun nitq, sintaktik kompozisiya funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verən vasitələrdən biridir. Beləliklə, cümlədə və mətndə söz sırası da sözlərin əlaqələnməsinin müəyyən üsuludur. Bu əlaqələnmə cümlə səviyyəsində semantikanın müəyyənləşdirilməsində müəyyən rol oynayır.

Mətn ünsürləri, elementləri bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olur. Dilçilikdə mətnin cümlə və ondan böyük elementlər arasındakı əlaqə koheziya adlandırılır. Mətn əlaqələri sistemində koherensiya və koheziya xüsusi yer tutur. Bunlar fərqli anlayışlardır. «Koherentliyi koheziya ilə eyniləşdirmək olmaz. Koherentlik mətnin xüsusiyyətidir, koheziya isə mətnin cümlədən kiçik olmayan vahidinə xas xüsusiyyətdir» (50, s.102). Koherentlik mətnin leksik-semantik, qrammatik (hər şeydən əvvəl sintaktik) və üslubi aidliyi, eləcə də onu təşkil edən cümlələrin qarşılıqlı asılılığından ibarət tamlıqdır. Koherentlik koheziyanın leksik-semantik, sintaktik və üslubi növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir (23, s.50).

Mətn üçün yalnız onun vahidləri arasında əlaqə zəruri amil deyildir. Mətn mürəkkəb bir tam olub informasiyanın hərtərəfli ötürülməsinin əsas vasitəsi onun yaradılmasında ümumi məqsədi informasiyanın ötürülməsidir. Mətn

müəyyən vahidlərin əlaqələnmiş ardıcılığından təşkil olunduğuna görə onun əvvəlki hissələrinin daşdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. Bu baxımdan, mətn genişləndikcə, ona mətn vahidləri artırıldıqca informasiyanın həcmi dəyişir. Köhnə məlumatı yeniləri əvəz edir və bu zaman ötürülən informasiyalar arasında əlaqələr də qurulur. Köhnə informasiya dəyərliliyini itirir, yeni informasiya isə dəyərlilik qazanır. «İnformasiya hər hansı məlumat deyil, ancaq və ancaq hər hansı məlumatın yeni olan hissəsidir. Bu onun ciddi, xüsusi terminoloji mənasıdır» (44, s.100).

Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvələ, həm də sona istiqamətlənmiş informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. «Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisiyon funksiya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin sintaktik tama çevrilir. Mətn qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar» (3, s.208).

"Won't you sit down, Mr. Eden?" the girl was saying. "I have been looking forward to meeting you ever since Arthur told us. It was brave of you - "

He waved his hand deprecatingly and muttered that it was nothing at all, what he had done, and that any fellow would have done it. She noticed that the hand he waved was covered with fresh abrasions, in the process of healing, and a glance at the other loose-hanging hand showed it to be in the same condition. ... (66, s.6).

«Martin İden» əsərinin birinci fəslindən götürülmüş bu parça dissertasiyada yer almış birinci parçanın bir qədər sonrakı davamıdır. Əvvəl iki şəxsin daxil olduğu otağa üçüncü adam girir. Birinci şəxs onu ikinciyə təqdim edir və yalnız bundan sonra o, üçüncünü görür. Bu vaxta qədər isə otaqdakı kitablara baxır və bütün fikri kitablarda olur. Bu Martinin kitaba aludəçiliyini bildirən informasiyadır. Yeni informasiya isə qızın otağa girməsidir. Qız Martinə oturmaq təklif edir. Bu, kommunikativ akt prosesində baş verən hadisənin təsviridir və oxucu üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məlumdur ki, mətndəki

informasiya dəyərli və dəyərsiz ola bilər. Yəni müəllif bəzən kommunikativ akt üçün dəyərli olmayan informasiyanı mətnə daxil edir. Belə halda informasiya müəyyən müddətdən sonra dəyərliyini itirir. Müsahibinə oturmağı təklif etmək Rufun Martinə münasibətini, Rufun mədəni insan olmasının göstəricisi kimi çıxış edir. Lakin onun Martinlə çoxdan görüşmək arzusunda olması informasiyası yenidir və informasiyanın dərhal və sonradan dərinləşdirilməsi tələbini ortaya atır. Bu kontekstdə Ruf tərəfindən verilmiş üçüncü informasiya xətti «It was brave of you» - cümləsindən irəli gəlir. Qız hələlik oxucu üçün aydın olmayan bir xəbəri də verir. Martin hansısa mühüm bir işi görmüşdür.

İkinci abzasda informasiya Martinin görünüşü, onun geyimi, bədən quruluşu ilə bağlıdır. Bu məlumatlar əsərin lap əvvəlində verilmiş informasiyaların davamı səciyyəsinə daşsa da, həmin informasiyalar mətnə iştirak edən üçün personajın – Rufun düşüncələridir. Mətn informasiya ötürmək vasitəsi olmaqla yanaşı, bir çox başqa məqsədlərə xidmət edir. Bədii əsərdə müəllif obrazı açır. Oxucuda bu obrazla bağlı müəyyən hisslər oyadır. Mətn boyu daxil edilən informasiyanın az olmayan bir hissəsi müəllifin bu məqsədinə xidmət edir. Rufun düşüncələri, onda Martinə qarşı müəyyən hiss oyadır. Əsərin sonrakı davamında bu düşüncələrin informativ yükü daha da çox hiss olunur.

Mətnin kommunikativliyi isə mətni yaradanla onu oxuyan və ya dinləyən arasındakı ünsiyyəti əhatə edir. Bu ünsiyyət bütün kommunikantların mütləq dialoq iştirakçısı olması tələbini ortaya atmır. *"Won't you sit down, Mr. Eden?"* the girl was saying. *"I have been looking forward to meeting you ever since Arthur told us. It was brave of you -"* kontekstindəki kursivlə verilmiş parça mətn daxilində kommunikasiyada olan şəxslərin kommunikativ aktlarıdır. Burada adresant Ruf, adresat isə Martindir. «The girl was saying» - müəllif nitqidir. Bu parça sözlərin kim tərəfindən deyilməsini aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Mətni formalaşdıran vasitə rolunu oynayır. Bu informasiyanın dəyərliyini azdır və mətnin davamında onun mahiyyəti itir.

Mətnin kommunikativ praqmatik xüsusiyyətləri bu günə qədər tam işlənməmişdir. Elə buna görə də mətnin quruluş baxımından araşdırılması da

natamamdır. Qeyd olunan cəhət mətnin kommunikativ hadisə olmasına diqqət verilməməsindən irəli gəlir. Mətn fraza və cümlələrdən təşkil olunur. Onda təqdim edilən və aktivləşən konsetlər, adətən, tamdır. Lakin mətnin tamlığı mətni yaradıb qavrayan kommunikantların münasibətindən də asılıdır. Kommunikasiya qapandıqda mətn itir. Mətn yalnız əlaqə və tamlıqla deyil, həm də intensionallıq, şəraitlə bağlılıq, başqa mətnlərlə əlaqə və informativliklə səciyyələnir. Ona görə mətn də ünsiyyət vahidi hesab edilir. Mətn müxtəlif tipli ifadələrdən təşkil olunmuş kommunikativ vahiddir. Kommunikativlik mətnin bütün digər xassələrini birləşdirir.

Poststrukturalist paradıqmada mətnin mahiyyəti «danışan-mətn-qulaq asan» triadasında sonuncu elementdən asılıdır. Mətn şərh üçün deyil, şərh üçün əsas verən vasitədir. Bədii ədəbiyyatda bu triada da birinci və sonuncu mövqedə duranlar dəyişir. İstifadə etdiyimiz əsərlə izah etsək, onda deyə bilərik ki, danışan mövqeyində müəllif, Ruf, Martin, Artur və başqa personajlar durur. Həmin personajlar həm də dinləyən olurlar. Lakin onların sırasına oxucu auditoriyası da daxil olur. Oxucu da kommunikasiya aktının iştirakçısına çevrilir. Lakin oxucunun nitq aktı əsərdə olmur.

Kommunikativ nöqtəyi-nəzərdən mətnin mahiyyəti yalnız dil əlamətləri ilə təyin oluna bilmir, mətn məqsədyönlü fəaliyyətin məhsuludur. Ona görə mətnin öyrənilməsinə kommunikativ aspektdən yanaşmaq vacibdir. Bu cür yanaşma, kommunikativ şərait mətnin əsas mənayaradıcı komponentidir.

Kommunikasiyanın məqsədləri müxtəlif olur. Bura informasiya vermək, qadağan, təhsil, tərbiyə, estetik təsir, ünvanlama baxımından da fərqlənir. Kütləvi, konkret ünvanlanma vardır.

Mətn formaları müxtəlifliyi ilə seçilir. Mətnlərin funksional-kommunikativ siniflərinə məişət danışığı dili mətnləri, publisistika və mətbuat mətnləri, elmi mətnlər, rəsmi mətnlər və s. aid edilir. Belə siniflərdən hər biri üçün vahid konstruktiv parametrlər səciyyəvidir. Həmin parametrlər aşağıdakıları özündə birləşdirir: 1) müəyyən sosial ünsiyyət sahəsinə aid əsas ictimai-kommunikativ məqsəd; 2) sosial ünsiyyət sahəsinə aid kommunikasiya predmeti; 3)

kommunikasiya aktının həyata keçirildiyi şəraitə uyğun əlamətlər; 4) kommunikativ şərait üçün səciyyəvi olan ünsiyyət kanalı.

Hər bir mətn kommunikativ təbiətə malikdir. Mətn yüksək tərtibli dinamik kommunikativ təşkil olunandır. Bədii mətndə müəllif kommunikasiyanın mürəkkəb, ierarxik sistemini yaradır. Bu sistemdə kommunikasiyada iştirak edənlər arasında dinamik münasibət qurulur. Bədii ədəbiyyatda kommunikasiya münasibətləri sistemi belə olur: *müəllif – danışan – narator – personajlar – oxucular*. Mətn insan tərəfindən yaradılır və qavranılır.

Mətn mənanı generasiya edir. Ona görə mətnə həmsöhbət lazımdır. Həmsöhbət, müsahib, kommunikant kommunikativ aktın agenti kimi deyil, onun bilavasitə iştirakçısı olur. Dilin kommunikativ funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir: 1) müəlliflə oxucu arasında mətnin informasiya daşıyıcısından auditoriyaya məlumat ötürmək funksiyası; 2) kollektiv mədəniyyət yaddaşı funksiyası; 3) mətnin oxucunun həyata münasibətini dəyişdirmə funksiyası; 4) mətnin oxucu ilə ünsiyyət funksiyası.

Bu funksiyaların mətndə hansı şəkildə ifadəsini tapmasını öyrənmək məqsədlə mətnin nisbətən bitkin bir parçasını təhlilə cəlb etmək daha məqsədəuyğundur. Den Braunun “Da Vinçi şifrəsi” əsərindən bir parçanı nəzərdən keçirək.

«The new entrance to the Paris Louvre had become almost as famous as the museum itself. The controversial, neomodern glass pyramid designed by Chinese-born American architect I. M. Pei still evoked scorn from traditionalists who felt it destroyed the dignity of the Renaissance courtyard. Goethe had described architecture as frozen music, and Pei’s critics described this pyramid as fingernails on a chalkboard. Progressive admirers, though, hailed Pei’s seventy-one-foot-tall transparent pyramid as a dazzling synergy of ancient structure and modern method – a symbolic link between the old and new – helping usher the Louvre into the next millennium.

«Do you like our pyramid?» the agent asked.

Langdon frowned. The French, it seemed, loved to ask Americans this. It was a loaded question, of course. Admitting you liked the pyramid made you a tasteless American, and expressing dislike was an insult to the French.

«Mitterrand was a bold man», Langdon replied, splitting the difference. The late French president who had commissioned the pyramid was said to have suffered from a» Pharaoh complex». Singlehandedly responsible for filling Paris with Egyptian obelisks, art, and artifacts.

François Mitterrand had an affinity for Egyptian culture that was so all-consuming that the French still referred to him as the Sphinx.

«What is the captain's name?» Langdon asked, changing topics.

«Bezu Fache,» the driver said, approaching the pyramid's main entrance. «We call him *le Taureau*».

Langdon glanced over at him, wondering if every Frenchman had a mysterious animal epithet. «You call your captain *the Bull?*»

The man arched his eyebrows. «Your French is better than you admit, Monsieur Langdon.»

My French stinks, Langdon thought, *but my zodiac iconography is pretty good*. Taurus was always the bull. Astrology was a symbolic constant all over the world.

The agent pulled the car to a stop and pointed between two fountains to a large door in the side of the pyramid. «There is the entrance. Good luck, monsieur.» «You're not coming?» «My orders are to leave you here. I have other business to attend to.» Langdon heaved a sigh and climbed out. *It's your circus*. The agent revved his engine and sped off» (64, s.44).

Birinci funksiya - müəlliflə oxucu arasında mətnin informasiya daşıyıcısından auditoriyaya məlumat ötürmək funksiyası, demək olar ki, kontekstin əksər hissələrində özünə yer alır. Burada birinci abzas və ya registr konsepsiyası baxımından məsələyə yanaşsaq, birinci registr blokunda Parisdəki Luvr muzeyinin giriş qapısı haqqında məlumat verilir. Məlumat oxucu auditoriyasına ünvanlanır. Burada yeni girişin kim tərəfindən hansı üslubda inşa

olunması aşkar informasiya kimi verilir. Eyni zamanda bu abzasda geniş oxucu kütləsi üçün az əhəmiyyət daşıya biləcək bəzi məqamlarda özünə yer alır. Yeni giriş qapısına münasibət fərqlidir. Bu qapının tikilməsini bəyənənlər də var, bəyənməyənlər də.

Elə bu abzasda kollektiv mədəniyyət yaddaşı funksiyası da nəzərə alınır. Parisdəki bu mədəniyyət mərkəzi dünya mədəniyyət tarixinin ən populyar olan obyektlərindən biridir. Bu baxımdan Luvr girişi, onun memarı, tikilmə üslubu haqqında kommunikativ aktda ötürülən informasiya əhəmiyyətlidir.

Kommunikasiya prosesinin davamında artıq bədii əsərin personajları arasındakı dialoq yer alır. Onlardan biri digərinin bu giriş qapısına münasibətini öyrənir.

Beləliklə, mətn ümumi üçün daşdığı kommunikativ məqsəddən fərdlərarası səviyyədə əhəmiyyətli olan ünsiyyət prosesinə enir. Əsərin hələlik əvvəlki hissələrindən birində gedən bu dialoqda Luvr qapısına münasibətini söyləməli olan kommunikantın mövqeyi oxucu üçün əhəmiyyətli olmaya bilər. Oxucu bu məsələ ilə bağlı hələlik qapıların möhtəşəmliyi və qeyri-möhtəşəmliyi, mədəni irs nümunəsi olub-olmaması və digər məsələlərlə bağlı informasiyanı dəyərləndirir.

Sonrakı kommunikativ aktlarda Fransanın keçmiş prezidenti Mitterandan, onun xarakterinin bəzi cizgilərindən bəhs edilir ki, bu da ümumi auditoriya üçün maraqlı informasiya ola bilər.

Mətnin oxucunun həyata münasibətini dəyişdirmə funksiyası Lenqdonun piramidaya münasibəti və bu münasibəti müəyyən faktlarla əsaslandırması şəklində təzahür edir. Ümumiyyətlə, piramida ilə bağlı müəyyən münasibəti formalaşmamış oxucu və ya adresant şübhəsiz ki, Lenqdonun nöqtəyi-nəzərini qəbul edəcəkdir. Lakin bu məsələyə münasibəti olan oxucu Lenqdonla daxili dialoqa girə bilər. Lenqdonun fikirlərini təsdiq və ya təkzib edə bilər.

Nəhayət, mətnin oxucu ilə ünsiyyət funksiyası kommunikativ aktlarda ötürülən informasiyaların oxucu üçün zərurilik dərəcəsindən asılıdır. Oxucu ünsiyyət prosesinin məcburi və könüllü iştirakçısı ola bilər. Ona görə də onun

mətnə və ümumiyyətlə, bu kommunikasiya prosesinə münasibəti mətnlə ünsiyyətinin əsasını təşkil edir.

Məlumdur ki, sözlərin leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənaları vardır. «Qrammatik məna sözlərin bir-biri ilə münasibətdə olarkən aldıkları mənadır» (12, s.143). M. Hüseyinzadə göstərir ki, “sözün öz əsas leksik mənasından başqa, nitqdə cümlə daxilində bir və ya bir neçə qrammatik mənası olur. Sözün qrammatik mənası leksik mənasından çox olur. ... qrammatik məna nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir, ... sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərir, ...danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini bildirir” (9, s.3).

Təbiət balıq tutur. Dəniz balıq tutur. Bu cür cümlələrin formalaşdırılması zamanı istifadə olunmuş kodlaşdırma da qüsurludur. Cümlənin hər bir vahidi başqa vahidlərlə əlaqədə olur. Cümlə daxilində həm qrammatik əlaqə, həm də semantik əlaqə vacibdir. Cümlənin hər bir üzvü sintaksemdir. Hər bir sintaksemin cümlədə öz funksiyası vardır. Kommunikativ proses üçün sintaksemlərin düzgün seçilməsi vacib şərtidir.

Dilin fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyini və təfəkkürlə sıx bağlılığını, dilin, eləcə də təfəkkürün eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil etdiyini göstərən A.Qurbanov dilin insanlar arasında mühüm ictimai vəzifə daşdığını, bu ictimai vəzifə ilə əlaqədar onun iki spesifik vəzifəsinin olduğunu söyləyir. Tədqiqatçı bu spesifik vəzifələrdən birincisinin kommunikativ, digərinin isə ekspessiv vəzifə olduğunu vurğulayır (12, s.49).

Kommunikasiya növləri kommunikantların tərkibinə görə fərqlənir. Kommunikasiyanı aşağıdakı növlərə ayırırlar: 1) intrafərdi; 2) fərdlərarası; 3) qrup; 4) kütləvi.

Bu sahəyə dair işlərdə kommunikasiyanın funksiyalarından söhbət açarkən fərqli fikirlər irəli sürülür. Məsələn, R.Yakobson kommunikasiyanın altı əsas funksiyasını ayırır. Referentiv, emotiv, koqnitiv, poetik, metadil və fatik adlandırılan bu funksiyaların hər biri bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətlidir. M.Hellidey konseptual, kommunikativ qiymətləndirmə və mətn funksiyalarını xüsusi qeyd edir (44, s.32).

Kommunikasiyanın funksiyaları onun qeyd olunmuş növlərində də aparıcı olur. Ona görə də kommunikasiya növlərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Cümlənin kommunikativ aspekti onun subyekt və predikativi əsasında formalaşır. Bu iki qütb cümləni tamamlayır.

Mətnin kommunikativliyi isə mətni yarıdanla onu oxuyan və ya dinləyən arasındakı ünsiyyəti əhatə edir. Bu ünsiyyət kommunikantların dialoq iştirakçısı olması tələbini ortaya atmır. Məsələn, yazıçı əsəri yaradır. Oxucu isə onu oxuyur. Bu iki tərəf arasındakı kommunikativ akt mətnin kommunikativliyindən birbaşa asılıdır. Müəllifin mətni yaratması ilə oxucunun onu qavraması mətnin kommunikativliyini təyin etmir. Əgər oxucu mətni qavramırsa mətn ya kommunikativliyə malik deyil, ya da oxucu kommunikant müəllifin nəzərdə tutduğu şəxs deyildir. Müəllifin ötürdüyü informasiya öz respientini yəni kommunikativ akt zamanı informasiyanı qəbul edən tərəfi tapmamışdır. Mətnin kommunikativliyi müəllifin kommunikativ məqsədindən və respientin həmin məqsədi hansı dərəcədə qavrayıb ona reaksiya verməsindən asılıdır. Kommunikativlik informativlikdən fərqli olaraq dövriliyə malikdir.

Mətnin qeyd olunan funksiyaları özünü real gerçəklikdə baş verən kommunikativ aktlarda da özünü göstərdiyi üçün onları nitqin funksiyaları sırasına da daxil etmək mümkündür. Məsələn, ata oğlu ilə söhbətdə ona nəsihət verə bilər və bu nəsihət oğulun həyata münasibətini dəyişdirməyə də kökləyə bilər. Əlbəttə, iki fərd arasındakı söhbətin kollektiv mədəniyyət yaddaşı funksiyasını yerinə yetirməsi fikrini irəli sürmək düzgün olmazdı.

1.2. Dil və nitq. Nitqin kommunikativ funksiyalarının reallaşma xüsusiyyətləri və cümlə modellərinin kommunikativ-nitq potensialları

Dilçilikdə dil və nitq münasibətləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dil və nitq münasibətlərini araşdırmış F.de Sössür, ilk növbədə, dil diaxroniyası və sinxroniyası problemlərini həll etmək istəmişdir. Onun dil-nitq münasibətlərinə dair fikirlərində belə bir mülahizə diqqəti cəlb edir ki, dil nitqdən təcrid edilmiş

şəkildə nitq fəaliyyətinə bərabər ictimai hadisədir. Nitq ondan istifadə edənlərin danışmalarının cəmidir. Nitq danışmaların ifadəsindən asılı olan fərdi kombinasiyaları, həmçinin, bu kombinasiyaların yerinə yetirilməsi üçün vacib olan danışma aspektlərini birləşdirir. Bu iki cəhət nitq funksiyasında aparıcı istiqamət kimi götürülür. Meydana çıxması fərdi və anidir. Dil isə bütövlükdə fərdlər məcmuyunun mövcud olan qrammatik sistemidir. Çünki dil bütövlükdə onların heç birində mövcud olmur, o bütünlüklə yalnız kütlədə mövcud olur (57, s.42).

Buradan belə nəticə çıxır ki, nitq ayrı-ayrı fərdlərə məxsus olduğu halda, dil bütünlükdə kollektivə aiddir. Nitq dilin mövcudluğunun vacib şərtidir.

A.Axundov dil və nitq problemlərini qarşılaşdıraraq onların bir linqvistik hadisə olmaqla müxtəlif mənalarda işləndiyini və müxtəlif növlərinin, təzahür formalarının olması fikrini irəli sürür. O qeyd edir ki, dilçilikdə nitqin üç terminoloji mənası geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl, eyni bir kollektivin üzvləri ilə əlaqə üçün danışmanın dildən istifadəsi nitq adlanır. Digər tərəfdən, nitq dil vasitəsi ilə ünsiyyət növü mənasını bildirir, nəhayət, nitq deyərkən, sintaktik quruluşun növlərindən biri nəzərdə tutulur. Bu mənada nitq sırf qrammatik, daha doğrusu, sintaksisə aid bir termin kimi işlədilir (5, s.73).

Dil ifadə vasitələrinin strukturu hüdudunda bütöv bir sistemdir. Bu sistem nitq vasitəsi ilə reallaşdıqda nitq birdən-birə systemsizləşə bilməz. Nitq dilin reallıq forması kimi dildən qidalanır, dil isə nitqin formalaşmasının bazasını təşkil edir. Nitq vasitəsi ilə dildə yeniləşmə yaranır, bu yeniləşmə nitqin təsiri altında sinxronikləşir, anlaşıqlı olur. Nitq özünün çevikliyi ilə dilin strukturunda və sistemində canlanır, dil sistemini özündə əks etdirir, hətta bu sistemi özünə tabe etdirir, strukturda və sistemdə baş verən bütün dəyişmələr nitq vasitəsi ilə yerinə yetirilir.

A.A.Reformatski "Dil nitq tərəfindən meydana çıxan bir bütöv olmaqla xalqa məxsus olan nitq ilə eyni deyildir" fikrinə əsaslanır. O göstərir: "Dil mənə məxsusdur. Ona görə ki, mən onu özümün fəaliyyətim ilə canlandırırım. Ancaq

mən onu elə canlandırırım ki, dilin nəsillərdən nəsillərə keçməsi təmin olunsun" (49, s.14).

Ancaq hər bir ayrıca fərd anlayışsız olmağa risk etməməklə özünün iradəsi ilə onu əhatə edən dildə heç nəyi dəyişə bilməz. Hər hansı səsi sıradan çıxara bilməz, hər hansı hal formasını əvəz edə bilməz, hər hansı sabit adı dəyişdirə bilməz. Dil ayrı-ayrı danışanların iradəsindən və arzusundan asılı deyildir.

Ümumilikdə, nitq aktı insan kollektivi tərəfindən tarixən qazanılmış dil ənənələrinin təzahür şəklidir.

Dil və nitqin qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı A.Qurbanov göstərir ki, dil anlayışı özünün çoxaspektli olması ilə əlaqədar onun başa düşülməsində çətinliklər yaradır. Bu çətinlik, hər şeydən əvvəl, dilin nitqlə bağlı münasibətlərində nitqin hədudlarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Nitqin tək-cə bir fərdə xidmət göstərmədiyini nəzərə aldıqda nitq və dilin funksiyaları arasındakı sərhədin olması izahının araşdırılması problem yaradır. Buna görə də dil və nitqin funksiyaları barədə ümumiləşmə aparılarkən nitqin kollektiv xarakter daşmasının səciyyəvi əlamətləri istər-istəməz özünü büruzə verir. Dilin funksiyaları haqqında yuxarıda bəhs edilmişdi. Nitqin funksiyalarına aşağıdakılar da daxildir: 1) nitq prosesində əşyalar, hal-hərəkət, vəziyyət, şərait, zaman və s. konkret adlandırılır; 2) nitq prosesində sözlər vasitəsi ilə ümumiləşdirmə aparılır; 3) nitq prosesi kommunikasiyaya (ünsiyyət) xidmət edir (13, s.42).

Dilin və nitqin fərqləndirilməsi barədə faktiki olaraq konkret fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu sahədə V.N.Humbolt, Q.Şteyntal, Q.Şuxart, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, N.V.Kruşevski, İ.A.Boduen de Kurtene kimi məşhur alimlər öz mülahizələrini söyləmişlər. Ancaq dil və nitqə məxsus incəliklər, fərqləndirici əlamətlər tam şəkildə araşdırıla bilməmişdir.

B.N.Qolovinə görə, əgər biz dili tarixən formalaşmış mürəkkəb ünsiyyət mexanizminin işarələri kimi qəbul etsək, onda nitqi dilin ardıcılıq işarələri kimi qəbul etməliyik. Nitq daim dil materiallarının qanunları əsasında konkret məzmunun müvafiq ifadəsinin tələbini yerinə yetirir. "Nitq terminində belə bir

aydın faktı etiraf etmək lazımdır ki, ümumi olan dil və xüsusi olan nitq vahiddir, bununla yanaşı onlarda fərqləndirici cəhətlər mövcuddur. Biz hər hansı konkret qəbul edilməyən ünsiyyət vasitəsini dil adlandırırıq. Konkret qəbul edilən və konkret məzmunla təzahür edən ünsiyyət vasitəsini isə nitq adlandırırıq” (38, s.33).

Buradan görüldüyü kimi, konkret ifadə tərzini mövqeyindən yanaşdıqda, dilin abstrakt anlayış olması qəbul edilir. Bu abstraktlığın reallığı isə nitqdə öz təzahürünü tapır. Aydın məsələdir ki, dil bütöv, vahid bir sistem olduğu halda, abstrakt ola bilməz. Məhz konkretlik dilin özündə mövcuddur və nitqdə dil konkretliyi müvafiq situativ şəraitə uyğun şəkildə reallaşır. Nitq tamam fərdi ola bilməz və o özünün fəaliyyətində kollektivin məhsulu olan dil əcnəblərindən qidalanır. Ünsiyyət prosesində insan kollektivin tələbinə uyğun olaraq nitqdə dilin elə elementləri seçilir ki, onlar hamıya xidmət edir, bunlar dil faktlarını təşkil edir. Güman etmək olar ki, nitqin formalaşmasında ayrı-ayrı adamların rolu çox azdır, çünki nitq dil vahidlərindən təşkil olunur, dil isə həmişə ümumxalq səciyyəlidir.

Nitqdə mövcud normalardan kənara çıxma halları da baş verə bilər. Bunlar isə nitq mədəniyyəti sahəsində özünəməxsus problemləri ortaya çıxarır.

Nitq təfəkkür prosesi ilə bağlı olan "daxili nitq" anlayışını da əhatə edir. Daxili nitq dil vasitələrinin (sözlər və s. ilə) özündə, öz daxilində anlaşılan və səslə olmayan nitq kimi başa düşülür. Dil və nitq həmçinin, bir-birindən müəyyən əlamətlərlə fərqlənir. Dil bilavasitə nitq ilə funksionallaşır. Lakin nitqdən ayrılıqda götürüldükdə hər hansı dil abstrakt bir varlıq təsəvvürü yaradır.

Dil və nitq barədə nə qədər fərqləndirici əlamətlər göstərsə də heç kəs inkar etmir ki, onların biri digərindən doğur. Biri digərini tamamlayır və inkişaf etdirir. Dil və nitqdə təzahür edən başlıca əlamət budur ki, dil öz əhatəsinə görə nitqdən genişdir. Nitq dildən qidalanır, həmçinin, nitq dili canlandırır. Dil yoxsa, nitq də yoxdur. Dil geniş olduğu üçün daha ümumidir. Dil strukturunda dəyişmələrin baş verməsi isə ümumiliklə bağlı olan nitq fəaliyyətindən asılıdır. Nitq fəaliyyəti özünü daim iki istiqamətdə göstərir: şifahi nitq və yazılı nitq. Nitqin hər iki forması bir-biri ilə sıx əlaqədardır, biri digərinin mövcudluğunu tənzimləyir.

Müəllif nitqi çoxfunksiyalıdır. Bu nitq vasitəsi ilə müxtəlif hadisələr nəql edilir, personajların hərəkətləri, davranışları, fikir və düşüncələri, təbiət təsvirləri və s. oxucuya çatdırılır.

There was a brief pause in the conversation they were trying to get started. Then she asked tentatively about the scar on his cheek. Even as she asked, he realized that she was making an effort to talk his talk, and he resolved to get away from it and talk hers (66, s.8).

Hər ikisi susdu, söhbət başlayan kimi az qala kəsiləcəkdə. Sonra qız daha bir cəhd göstərdi, onun üzündəki çapıq haqqında soruşdu. Heç sözünü bitirməmişdi ki, o başa düşdü ki, qız ona aydın olan dildə danışmağa çalışır. O da öz növbəsində qıza aydın olan dildə danışmaq istədi.

Bu parça bütünlüklə müəllif sözləridir və həmin sözlər kommunikasiyada passiv iştirakçı olan oxuculara ünvanlanmışdır. Müəllif Martinin və Rufun danışıq tərzinin bir-biri ilə uyğun gəlmədiyini göstərir. Martin loru dildə danışır. Onun danışıq o dövr dənizçilərinin selenqidir. Ruf bu danışıqda çox şeyi başa düşmür. Rufa Martin arasındakı kommunikasiya aktını verərkən, müəllif sonralar bir də bu məsələyə qayıdır. Bu dəfə Rufun daxili nitqi şəklində Martinin dili, istifadə etdiyi sözlərin anlaşılmaqlığı qeyd olunur.

"It was just an accident," he said, putting his hand to his cheek. "One night, in a calm, with a heavy sea running, the main-boom-lift carried away, an' next the tackle. The lift was wire, an' it was threshin' around like a snake. The whole watch was tryin' to grab it, an' I rushed in an' got swatted."

"Oh," she said, this time with an accent of comprehension, though secretly his speech had been so much Greek to her and she was wondering what a LIFT was and what SWATTED meant (66, s.9).

Bundan sonrakı parçada Martin söhbəti Rufa yaxın olan mövzuya keçirsə də, bu sahədə də kifayət qədər savadlı olmadığını göstərir.

"This man Swineburne," he began, attempting to put his plan into execution and pronouncing the I long.

"Who?"

"Swineburne," he repeated, with the same mispronunciation. "The poet."

"Swinburne," she corrected.

"Yes, that's the chap," he stammered, his cheeks hot again. "How long since he died?"

"Why, I haven't heard that he was dead." She looked at him curiously. "Where did you make his acquaintance?"

"I never clapped eyes on him," was the reply. "But I read some of his poetry out of that book there on the table just before you come in. How do you like his poetry? (66, s.10)."

Nitqin kommunikativ funksiyası bəzən verilən məlumatı diqqət mərkəzinə, ön plana çəkməyə, bəzən isə kommunikasiya aktının mövzusunı dəyişməyə xidmət göstərir. Yeni mövzuya daxil olma və ya yeni kommunikativ şəraitə keçid çox zaman sual cümlələri hesabına yaranır.

"I never clapped eyes on him," was the reply. "But I read some of his poetry out of that book there on the table just before you come in. How do you like his poetry?"

Burada kommunikantlardan biri digərinin hər ikisinə məlum olan şairin poeziyasına münasibətini soruşur. Nəticədə ikinci kommunikant üçün yeni mövzuda danışmaq imkanı yaranır.

Dialogi nitqdə adresant və adresat rollarını dəyişdiyi üçün nitqin emotiv funksiyası özünü adresatın nitqində də göstərmiş olur. Ekspressiv funksiyanın yerinə yetirilməsi zamanı nidalardan, intonasiyalardan və jestlərdən istifadə olunur.

He staggered along like a drunken man, murmuring fervently aloud: "By God! By God!"

"It's not for a deck-swab like him to put on airs," Mr. Higginbotham snorted. "Particular! Him!"

Kommunikasiya aktında kommunikantın psixoloji vəziyyəti haqqında bu və ya digər informasiyanı almaq olur. Şifahi nitqdə bu məlumatların ötürücüsü funksiyasını intonasiya, prosodik vahidlərdən istifadə, səsin tonu və digər vasitələr də yerinə yetirir. Mətnə isə şifahi nitqə aid vasitələr qismən dürgü

işarələri vasitəsi ilə əldə edilir. Emosional vəziyyət isə çox zaman müəllif sözləri ilə təsvir edilir.

He broke off lamely. He was confused, painfully conscious of his inarticulateness. He had felt the bigness and glow of life in what he had read, but his speech was inadequate. He could not express what he felt, and to himself he likened himself to a sailor, in a strange ship, on a dark night, groping about in the unfamiliar running rigging.

Nitqin apelyativ funksiyasından adresata təsir göstərmək, onu reaksiya verməyə vadar etməklə bağlıdır. Apelyativ funksiyanı yerinə yetirmək üçün istifadə olunan qrammatik vasitə felin əmr şəklidir.

"Well," Martin demanded. "Out with it."

"I had that door painted only last week," Mr. Higginbotham half whined, half bullied; "and you know what union wages are. You should be more careful."

Qeyd edildiyi kimi nitqin fatik funksiyası adresant ilə adresat arasındakı əlaqənin davam etdirilməsi və ya kəsilməsi məsələlərini əhatə edir. Bu cəhət mətnədə həm də müəllif sözlərində özünü göstərir.

There was a brief pause in the conversation they were trying to get started.

Hər hansı mətnədə nitqin bircinsli struktur-kompozisiya formalarını ayırmaq mümkündür. Nitqin struktur-kompozisiya formaları mətn daxilində bir-biri ilə bağlansa da, onlar qavranma üsuluna, qavranılan hadisənin kateqorial səciyyəsinə və danışanın kommunikativ intensiyasına görə bir-birinə qarşı qoyulur, fərqləndirilir. Həmin formaları gerçəklik əlamətlərinin xarakterinə və danışanın gerçəkliyi mücərrədləşdirmə səviyyəsinə görə təsnif etmək olar. Bu isə ifadə tiplərinin şaquli və üfüqi koordinat üzrə bölgüsünü əhatə edir.

Predikatların semantik tipləri şaquli istiqamət üzrə nəqlətmə dinamikası və təsvir statikası zonaları arasında paylanır.

Nitqin belə struktur-kompozisiya formaları nitqin kommunikativ registrləri adlandırılır (43, s.29).

Tədqiqatçıların fikrinə görə beş kommunikativ registr vardır: 1) reproduktiv; 2) informativ; 3) generativ; 4) volyuntiv; 5) reaktiv (43, s.32).

Nitqdə sintaksisin ən sadə vahidi olan əşya və əlamət mənalı sintaksemləri predikativ əlaqəyə girərək müəyyən məna tipli cümlə modelləri əmələ gətirir. Danışan məzmun tələbinə uyğun olaraq, lazım gələndə kateqorial komponenti seçir.

Cümlə modeli subyekt və predikat komponentlərinin morfoloji, sintaktik və semantik xarakteristikaları ilə vəhdətdə əmələ gətirdiyi tərkibləri əhatə edir.

Cümlənin tipik mənası subyekt və predikat komponentlərinin predikativ qovuşmasında əmələ gələndə ümumiləşdirilmiş məzmun nəticəsidir.

Eyniadlı komponentlərdən müxtəlif şəkillərdə formalaşmış iki və daha artıq cümlə modeli eyni tipik mənanı ifadə edə bilər.

Kommunikasiya prosesində müxtəlif nitq vasitələrindən istifadə olunur. Adı dialoqda tərəflər çox zaman öz fikirlərini bir-birinə çatdırmaq məqsədi güdürlər. Lakin bəzən insan başqa şəxsə məxsus olan nitqi ötürmək məcburiyyətində qalır. Dilçilikdə özgə nitqinin ötürülməsinin vasitəli və vasitəsiz formaları fərqləndirilir. Bu formalar da kommunikativ registr baxımından əhəmiyyət daşıyır.

İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində vasitəsiz nitqin vasitəli nitqlə əvəz edilməsi prosesində müxtəlif qrammatik xüsusiyyətlər üzə çıxır. Özgə nitqinin tədqiqində əsas diqqətin məhz bu qrammatik məsələlər üzərində cəmləşdirilməsi vacibdir. Bu məsələnin araşdırılması həm praktik, həm də nəzəri cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Vasitəsiz və vasitəli nitqin qrammatik cəhətdən fərqlənməsi müəllifin nəqlinin və özgə nitqinin cümlələrinin birləşməsi qaydalarında özünü göstərir.

Vasitəli nitqli mürəkkəb cümlə tabeli mürəkkəb cümlə olur. Müəllifin sözləri və vasitəsiz nitq həmişə mürəkkəb cümlə əmələ gətirmir. Ancaq müəllifin və vasitəsiz nitqin cümlələri mürəkkəb cümlədə birləşdiyi hallarda vasitəsiz nitqli cümlə adlanan xüsusi bağlayıcısız mürəkkəb sintaktik konstruksiya əmələ gəlir ki, bu konstruksiya müəyyən qədər mürəkkəb cümləyə oxşarlığı ilə seçilir.

Vasitəsiz nitqli cümlələrin əsas xüsusiyyəti onların başqa bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdən fərqi ondadır ki, vasitəsiz nitq cümləsi nisbi müstəqilliyə malik olur və müəllifin nitqi bu cümləni daxil etməyə xidmət edir. Müəllif nitqində müəyyən qrammatik elementlər bu nitqi vasitəsiz nitqlə bağlayır.

His advances were met sullenly, and without speech. "To you, Hay Stockard, blasphemer and Philistine, greeting. In your heart is the lust of Mammon, in your mind cunning devils, in your tent this woman whom you live with in adultery; yet of these divers sins, even here in the wilderness, I, Sturges Owen, apostle to the Lord, bid you to repent and cast from you your iniquities."

Vasitəsiz nitqli cümlələrin belə xüsusiyyətləri mürəkkəb cümlənin bu tipinin iki müxtəlif şəxsin mülahizəsinin birləşməsi kimi təzahürü şəklində özünü göstərir.

"Save your cant! Save your cant!" Hay Stockard broke in testily. "You 'll need all you 've got, and more, for Red Baptiste over yonder."

"Look here," he demanded, plucking the missionary by the shoulder and twirling him about. "Do you value your hide?"

"My life is in the Lord's keeping, and I do but work in His vineyard," he replied solemnly.

Vasitəsiz nitq cümləsinin müəllif nitqinin müstəqilliyi bəzən mürəkkəb cümlənin hissələrinin sintaktik müstəqilliyi, vasitəsiz nitq konstruksiyasının mürəkkəb cümlə olmasını inkar etməyə zəmin yaradır. Bəzi tədqiqatçılar vasitəsiz nitq cümləsini və müəllifin sözlərini ümumi qrammatik quruluşun müstəqil hissələri kimi ayrılıqda təhlil edirlər. Vasitəsiz nitqli mürəkkəb cümlə ayrı-ayrı hissələri bir tam təşkil edən sintaktik quruluşda birləşdirir. Bu sintaktik tərkibdə müəllif sözləri müstəqil cümlə olur. Özgə nitqini təşkil edən vasitəsiz nitq də ümumi sintaktik tərkibin ikinci hissəsi olur. Bu hissə də müstəqilliyi ilə seçilir. Vasitəsiz nitqli konstruksiya tərkibinə görə daxiledici və ötürücü hissələrə bölünür.

"He who carries the Lord in his heart and the Gospel in his hand hath no fear of the machinations of man or devil," the missionary answered stoutly. "I will see this man and wrestle with him. One backslider returned to the fold is a greater victory than a thousand heathen. He who is strong for evil can be as mighty for good, witness Saul when he journeyed up to Damascus to bring Christian captives to Jerusalem. And the voice of the Saviour came to him, crying, 'Saul, Saul, why persecutest thou me?' And therewith Paul arrayed himself on the side of the Lord, and thereafter was most mighty in the saving of souls. And even as thou, Paul of

Tarsus, even so do I work in the vineyard of the Lord, bearing trials and tribulations, scoffs and sneers, stripes and punishments, for His dear sake."

"Bring up the little bag with the tea and a kettle of water," he called the next instant to his boatmen; "not forgetting the haunch of cariboo and the mixing-pan."

"Pot-shot him," Bill suggested, "and settle the thing out of hand. He 'll spoil us sure if we don't" (67, s.44).

Cümlənin məzmunu hər bir cümlənin ayrılmaz hissəsi olan predikativlik vasitəsi ilə aktuallaşdırılır. Predikativlik cümlənin quruluş baxımından ən vacib əlamətlərindən biridir.

Predikativlik cümləni formalaşdıran sintaktik kateqoriya. Predikativlik cümlənin məzmununu gerçəkliklə bağlamaqla onu ötürülən məlumat vahidinə çevirir. Predikativlik iki sintaktik kateqoriyanın – qrammatik zaman və şəkil vəhdətidir. Bəzən predikativliyə şəxs də aid edilir. Lakin bu, sözlər arasındakı sintaktik münasibətlərdən doğur və cümlənin təşkilinin başqa səviyyəsinə aiddir. Cümləyə bənzər cümlələrdə predikativliyin daşıyıcısı xəbər, təktərkibliyə isə baş üzvdür. Predikativlik subyektiv modallıqdan fərqlənir. Subyektiv modallıq nəql edənə nəql olunana münasibətidir.

Predikasiyanın əsas ifadə vasitələrindən biri felin predikativ formalarıdır. Felin predikativ və ya şəxs formaları şəxsi, kəmiyyəti, şəkli və zamanı ifadə edir. Bundan başqa predikativlik ismi xəbərlə də ifadə olunur.

Cümlənin əsas modelləri və onların ifadə etdikləri tipik mənə aşağıda ifadəsini tapmışdır.

Cümlə modeli	Predikatın ifadə vasitəsi	Tipik mənə
Martin yazır	Fel	Subyektin fəaliyyəti (aksional əlamət)
Martin kədərliyədir	Predikativ	Subyektin halı (statual əlamət)
Martin enlikürəkdir	Sifət	Subyektin keyfiyyəti (kvalitativ əlamət)
Martin birincidir	Say	Subyektin kəmiyyəti (kvalitativ)

		əlamət)
Martin yazıçıdır	İsim	Predmetlər sinifinə aidlik (kvalifikativ əlamət)

Cümlə modellərinin əhəmiyyətli xüsusiyyətləri vardır. Modeli əmələ gətirən subyekt və predikat komponentlərin forma və məzmunca qarşılıqlı asılılığı vardır. Məsələn, predikat fel olduqda subyekt adla ifadə olunur. Ad hal şəkilçisi qəbul etmir. Bu model yalnız iki komponentdən ibarət olan sadə cümlələri əhatə etmir. Məsələn, *Martin answered. I seen a ghost. He started to leave the room. Don't bang the door. Mr. Higginbotham cautioned him. He felt the blood crawl in his veins, but controlled himself and closed the door softly behind him.*

Sintaktik səviyyədə sözlərin ayrı-ayrı leksik mənaları deyil, ümumiləşdirilmiş, kateqorial mənaları relevantdir. Mənalarına görə belə sözlər semantik-qrammatik siniflərdə birləşdirilir.

Cümlənin əsas komponentləri üçün kateqorial məhdudiyyət hadisənin təbiətindən doğur. Real gerçəklikdə (və ya bədii ədəbiyyatda adlandırılan qondarma gerçəklikdə) müxtəlif subyekt növlərinə özlərinə məxsus həyat və əlaqələr, funksiya və əlamətlər xasdır. İnsan məkan və zaman daxilində mövcuddur. İnsan təbiətdə və cəmiyyətdə yaşayır, müxtəlif fiziki və psixi hallarda olur, sosial və psixoloji münasibətlərdə iştirak edir və s. Predmetlərdə real gerçəklik də mövcuddur, müxtəlif xassələrə malikdir, fiziki vəziyyətləri dəyişəndir, predmetlərə düşünmək xas deyil, onların yerdəyişməsi, fəaliyyəti insan ifadəsindən asılıdır. Ona görə də aksional predikatlar üçün şəxs və canlı varlığı ifadə edən subyekt tələb olunur. Aksional predikatlar məqsədemüvafiq, nəzərdə tutulmuş fəaliyyəti bildirir.

Subyekt mövqeyində işlənən predmet adları funktiv, ekzistensial, statual və dinamik – kvalitatif predikatlarla işlənir. Statual predikatlarla üç növ subyekt işlənir: 1) şəxs (canlı); 2) predmet; 3) predmet-fəza.

Cümlə moddellərindəki fərqlər dildənkənar hadisələrdəki müxtəlifliklə müəyyənləşdirilir.

Cümlə modellərinin təsnifatının əsasında morfoloji, semantik və sintaktik əlamətləri qoyduqda cümlənin əsas tiplərini aşağıdakı qaydada təsvir etmək olar:

1. Fel cümlələri.

Bu modeldə predikat feldir. Məsələn, *She nodded her head resignedly. "I think it was over Alice's cart," she said. "He couldn't see it in the dark." Mr. Higginbotham's voice and wrath began to rise.*

Belə cümlə tipləri felin semantikasına görə yarımqruplara bölünür: a) şəxsin fəaliyyəti haqqında xəbər verən: *Martin shook his head. Martin nodded that he heard.*

Aksional fəaliyyətin əsas mənasını diferensiallaşdırmaq mümkündür. Diferensiallaşdırma fellərin kateqorial-semantik növlərinə və onlara müvafiq gələn predmet komponentləri dəstinə görə aparılır. Bu, konkret fiziki fəaliyyət olub obyektə istiqamətlənir, fakultativ şəkildə alət və vasitəni göstərir. *The one opened the door with a latch-key and went in; He did not know what to do with his cap, and was stuffing it into his coat pocket when the other took it from him;* nitqyaratma fəaliyyətini bildirərək, adresatı və kommunikasiya vasitəsini ifadə edir; əxlaqi-davranış fəaliyyətini bildirir: *That's all right," was the reassuring answer. "You mustn't be frightened at us. We're just homely people;* intersubjekt fəaliyyəti obyektə və ya digər iştirakçıları göstərməklə ifadə edir.

Aksional fellərin əsas hissəsini hərəkət felləri təşkil edir: a) predmetlərin mövcudluğu haqqında xəbər verir; b) şəxsin vəziyyəti haqqında xəbər verir:

2. Adyektiv cümlələr. 3. Şəxsin, predmetin xassələri, keyfiyyətləri haqqında xəbər verən cümlələr. 4. Substantiv cümlələr. Bu tip üç yerə bölünür. Təsnifedici xəbər verən cümlələr şəxs və ya predmetin əlamətlərini bildirən cümlələr; burada əlamət predmetin materialı, mənbəyi, mənşəyi ola bilər; adlandırılmış əlamət əsasında verilmiş zamanı və məkanı səciyyələndirə bilər. 5. Zərflik cümlələr: a) predmetin müxtəlif əlamətlərindən xəbər verənlər; b) şəxsin vəziyyətindən xəbər verənlər; c) mühitin halını bildirənlər. 6. Kvantitativ cümlələr (say və ya kəmiyyət bildirən başqa sözlərin predikatla işlənməsi), haqqında söhbət gedən

predmetin kəmiyyət xarakteristikalarını bildirir, cümlənin adyektiv-komparativ modelində iki predmetin müqayisəsi haqqında məlumat öz ifadəsini tapır.

II FƏSİL

REGİSTRLƏRİN İFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN FORMALAŞMASINDA DİL VASİTƏLƏRİNİN ROLU

2.1. Cümlə modellərinin kommunikativ registrlər sistemində inikasının əsas məsələləri

Dilin əsas funksiyaları sırasında kommunikativ, fikir formalaşdırma və koqnitiv (qəneoloji) funksiyalar xüsusi yer tutur. Hər üç funksiya dilin fəaliyyəti sferaları, onun cəmiyyətdə və ümumiyyətlə, ictimai həyatda oynadığı rolla əlaqələnir, onlar üzrə fərqlənir. Eyni zamanda, dildən istifadə də bu ayırmada meyar kimi çıxış edir.

Kommunikativ funksiya dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Ünsiyyət aktında əsas beş komponent iştirak edir: adresat, adresant, məlumat, kontekst, kod. Ünsiyyətin və ya kommunikasiya aktının başlıca məqsədi məlumatı, informasiyanı bir tərəfdən digərinə ötürməkdir. İnformasiyanın ötürülməsinin əsas və tam kimi qəbul olunan vahidi cümlədir. Dildə müxtəlif cümlə növləri vardır və hər bir cümlə növündə formalaşan informasiya fərqli xüsusiyyətlərə malik olur. Bu cəhət özünü cümlənin semantikasında da göstərir. Cümləyə onun kommunikativ akt sistemindəki semantik funksiyasına görə yanaşdıqda onların fərqli növlərini müşahidə etmək olur. Bu növlər təsviri qrammatikadakı cümlə tipləri ilə həmişə üst-üstə düşür. Məhz belə bir cəhət kommunikativ qrammatikada registrlər nəzəriyyəsinin yaranmasına əsas vermişdir.

Q.Zolotovanın kommunikativ registrlər nəzəriyyəsi V.V.Vinoqradovun ideyalarının inkişaf etdirilməsi üzərində qurulmuşdur. Kommunikativ registr anlayışı predikativ vahidlərin həcmi və sayı ilə bağlı deyildir. Kommunikativ registr gerçəkliyin qavranması və inikası modelidir. Bu model bir predikat vahiddə və ya cümlələr blokunda ifadəsini tapa bilər.

Reproduktiv və informativ registrlər monoloji nitqi əhatə edir. Tərkibində həm monoloji, həm dialoji, həm də müəllif nitqi olan mətndə isə Q.Zolotovanın ayırdığı beş registrin hamısı iştirak edir.

Reproduktiv registr konkret müşahidə olunan hadisəni ifadə edir. Bu kommunikatip tip «Mən görürəm ki, necə...» ifadə tərzidir. İnformativ registr isə qeyri-süjet zamanı, qeyri-konkret adlarla, hərəkətlərlə səciyyəlidir. Bu kommunikatip tip «Mən bilirəm ki, ...» formalı ifadə tərzidir. İfadə tərzinin özəyi sayılan hissələr «Mən görürəm ki, necə...», «Mən bilirəm ki, ...» kommunikatip tipin ümumi strukturunda işlənən və ya mütləq işlənməli ifadələr deyildir. Onlar kommunikatip registrdə ola da bilər, olmaya da bilər. Lakin bütövlükdə kommunikatip registr bu şablona cavab verməli və ya uyğun gəlməlidir. Yəni informativ registr ifadə edən mətn «Mən bilirəm ki, ..» şablonuna uyğun gəlməlidir. Reprodaktiv registri ifadə edən mətn isə «Mən görürəm ki, necə...» şablonu ilə uyuşmalıdır.

Qeyd olunan şablonlar yeni deyildir, onlar həm təsviri qrammatikada, həm də sintaksisə mətn dilçiliyi prizmasından baxılarkən, diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Feli və ya ad sintakseminin hansı növündən istifadə edilməsindən asılı olaraq kommunikatip registrin müəyyən formasının iştirak etdiyi modelləri qurmaq olar. Halı ifadə edən ismi sintaktik konstruksiyaların mətndə işlənməsi üzərində aparılan araşdırmalar üç qrupu fərqləndirməyə imkan verir: 1) insanın daxili (emosional və fiziki) vəziyyətini ifadə edən modellər; 2) insanın vəziyyətinin və ya şəraitin qiymətləndirilməsi modelləri; 3) qeyri-şəxsi subyektin qiymətləndirilməsi modelləri.

Qeyd edilən qrupların linqvistik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışaq.

1. Daxili vəziyyət modelləri. Müəyyən andakı, məqamdakı daxili vəziyyət daxili nöqtəyi-nəzərdən açıqlanır. Əgər daxili vəziyyət subyekti həm də danışanın özüdürsə, onda cümlədə birinci şəxsin təkini bildirən əvəzlik iştirak edir. Bəzən daxili vəziyyət subyekti birinci şəxsin cəmində danışan funksiyasını yerinə yetirir. Bu halda əvəzlik birinci şəxsin cəmi olur (We). Əvəzliyin işlənməsi müxtəlif

sistemli dillərdə özünü fərqli şəkillərdə göstərir. Əgər ingilis dilində əvəzlik heç zaman atılmırsa, rus dilində predikativ zərflə cümlələrdə yiyəlik halında əvəzlik buraxılır. Azərbaycan dilində isə ismi xəbərdə şəxsin qrammatik göstəricisi olduğundan əvəzlikdən istifadə etməmək mümkündür. Şəxsin daxili vəziyyəti haqqındakı məlumat reproduktiv registr vasitəsilə verilir.

Əgər daxili vəziyyəti ifadə edən cümlə üçüncü şəxs tərəfindən deyilirsə, onda danışanın nöqtəyi-nəzəri isə daxili vəziyyəti keçirən subyektin fikri ilə üst-üstə düşür. Bədii ədəbiyyatda üçüncü şəxs çox zaman müəllif personajın daxili nitqini şərh edir. Daxili nitq başqasının fikirlərinin birbaşa reproduktiv verilməsidir. Üçüncü şəxsin daxili nitqində halı, vəziyyəti keçirən subyektlə onu qavrayan subyektin fərqliliyi deyil, müəllifin mürəkkəb obrazı ifadə olunur. Müəllif nəql etməsi qəhrəmanın daxilindən gedir. Sanki müəllif özü qəhrəmanı əvəz edir, özünü onun yerinə qoyur. Bununla belə, reproduktiv registrin formalaşmasında istifadə olunan linqvistik vasitələr dəyişir.

«It was a point with Mr.Korner always to be cheerful in the morning. "Greet the day with a smile and it will leave you with a blessing," was the motto Mrs. Korner, this day a married woman of six months and three weeks standing had heard her husband murmur before getting out of bed on precisely two hundred and two occasions. The Motto entered largely into the scheme of Mr.Korner's life. Written in fine copperplate upon cards all of the same size, a choice selection counselled him each morning from the rim of his shaving-glass» (68, s.52).

Nümunədə qəhrəmanın daxili aləmi, səhər çağı onun keçirdiyi hiss, onun halı, vəziyyəti təsvir edilir. Bu parçada nəqlədən müəllifdir. Müəllif nitqində həm də bilavasitə qəhrəmana aid olan və yaxud aid edilən nitq də yer almışdır. Bədii ədəbiyyatda bu baxımdan fərqlənən kontekstlərə rast gəlinir. Belə kontekst fərqliliyi, nitq müəllifinin dəyişməsi, nitq prosesində verilən informasiyanın yönünün dəyişməsi kommunikativ registrlərin bir-birini əvəz etməsinə, bir-biri ilə qarışmasına səbəb olur. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün başqa bir nümunəni nəzərdən keçirək.

He waved his hand deprecatingly and muttered that it was nothing at all, what he had done, and that any fellow would have done it. She noticed that the hand he

waved was covered with fresh abrasions, in the process of healing, and a glance at the other loose-hanging hand showed it to be in the same condition. Also, with quick, critical eye, she noted a scar on his cheek, another that peeped out from under the hair of the forehead, and a third that ran down and disappeared under the starched collar. She repressed a smile at sight of the red line that marked the chafe of the collar against the bronzed neck. He was evidently unused to stiff collars. Likewise her feminine eye took in the clothes he wore, the cheap and unaesthetic cut, the wrinkling of the coat across the shoulders, and the series of wrinkles in the sleeves that advertised bulging biceps muscles» (66, s.15).

Mahiyyətə daha aydın və anlaşıqlı olması üçün kontekstin bəzi məqamlarının tərcüməsi və ya şərhə lazım gəlir. Nümunədəki birinci cümlədə həm informativ, həm də reproduktiv registr elementləri vardır. «O, əlini nümayişkaranə şəkildə yellədi və nəşə donquldandı. O nə edib ki, onun yerində kim olsaydı, belə edərdi». Azərbaycan dilinə tərcümədə ingilis dilindəki cümlə iki mürəkkəb cümlə şəklində verilmişdir. Burada registrin müəyyənləşdirilməsi cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsasında aparılır. Registrlərin müəyyənləşdirilməsi ingilis dili materialı üzrə aparılır. Birinci hissə müəllif nitqidir. Bu nitqdə qəhrəmanın iki hərəkəti təsvir olunur: 1) *He waved his hand deprecatingly* - O, əlini nümayişkaranə şəkildə yellədi; (and) 2) *muttered that it was nothing at all* - nəşə donquldandı. Hər iki hissə qəhrəmanın hərəkəti haqqında informasiya verir. Burada qəhrəmanın daxili nitqi və subyektin halını, vəziyyətini ifadə edən məlumat yoxdur. Bu hissədə kommunikativ registr kimi, informativ registrdən istifadə edilmişdir. Lakin sonrakı hissədə subyektin müəllif tərəfindən verilən daxili nitqi yer alır: *that it was nothing at all, what he had done, and that any fellow would have done it*. Deməli, informativ registrdən birbaşa reproduktiv registrə keçid baş vermişdir. Bundan sonrakı mətn parçasında müəllif ikinci personajın müşahidələrini təsvir edir. Yəni də informativ registr aktivləşir. Sonrakı hissədə birinci qəhrəmanın subyekt halını ifadə edən reproduktiv registr işə salınır.

Vəziyyətlə bağlı məlumat müşahidə edən dilindən verildikdə, danışan hal subyektə ilə eyni xronotopda olur. Bu halda danışan özünün xarici mövqeyini

saxlayır. Daxili vəziyyətlə bağlı belə cümlələr də reproduktiv registrdə ifadəsini tapır. Müəllif sanki qəhrəmanla eyni zamanı yaşayır. O, yəni müəllif, müşahidə edən danışandır. Zaman eyniliyi aşkardır. Müəllif hadisələr ardıcılığını olduğu kimi təsvir edir. Zaman dəyişmələri ardıcıl gedir. Nəticədə oxucu da assosiativ olaraq, eyni xronotopa keçir.

Bu, ümumiyyətlə zaman və dilin zaman kateqoriyası ilə bağlı bəzi məsələləri aydınlaşdırmağı aktuallaşdırır. Zamanla bağlı məsələlərin aydınlaşdırılması kommunikativ qrammatikada cümlə modelləri ilə kommunikativ registrlərin fərqləndirilməsinin bəzi cəhətlərini açmağa kömək edir.

Zaman çoxcəhətli anlayışdır. O, məkan və hərəkət kimi, idrak nəzəriyyəsinin də ən mühüm kateqoriyasıdır. Zaman insanın gerçəklikdə fəaliyyətinin əsasında durur, bu fəaliyyətin başlanğıc, davam etmə və davam edə bilmə xüsusiyyətlərini həm ayırır, həm də ümumiləşdirir. Zaman bütün insan fəaliyyətinin həm idraki, həm də praktiki yöndən araşdırılması ilə birbaşa rəbitədir (25, s.31).

Zaman müxtəlif elmlərin tədqiqat obyektinə yanaşı, hadisələrin, fəaliyyətin məkan və zaman daxilində baş verməsindən asılı olaraq onların qiymətləndirilməsində əsas götürülən parametrlərdəndir. Fizikanın bir çox anlayışlarının təyininə zaman anlayışından istifadə edilir. Təsadüfi deyil ki, fiziki vahidlərin əsas sistemlərindən biri SQS sistemi – bir üçlük üzərində qurulmuşdur. Həmin üçlüyə uzunluq -santimetr, kütlə –qram, zaman – saniyə daxil edilmişdir. Zaman fəlsəfənin xüsusi kateqoriyasıdır. Zaman problemi nə qədər mürəkkəb, çoxaspektli olsa da, bu kateqoriyanın tədqiqində diqqəti üç cəhət cəlb edir. Ümumi model obyektiv real zamanı əks etdirir. Konseptual model obyektiv zamanın insan şüurunda inikasını, dil modeli isə obyektiv zamanın insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dildə ifadə vasitələrinin toplusunu əks etdirir.

Obyektiv zamanı səciyyələndirən ilk və ən sadə xüsusiyyət onun nizamlayıcı funksiyasıdır. Zamansız dünya xaos halında olardı və burada nəyin *əvvəl*, nəyin *sonra* olmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmazdı. Nizamlayıcılıq onu göstərir ki, gerçəklikdəki hadisələrin hamısı *əvvəl* və ya *sonra* olmaqla bir-biri ilə bağlıdır.

Burada obyektiv zamanın digər bir təməl xüsusiyyəti də meydana çıxır. Zamanın dərk edilməsində dəyişməz yön onun *keçmiş, indiki və gələcək* kimi *hadisələrə* bölünməsi ilə bağlıdır. Bu bölgü hadisələrin ən ümumi bağlılığını əks etdirir. Hadisələrin bir-birinə keçidini obyektiv zamanın axını kimi dəyərləndirmək olar, yəni «zaman yalnız hadisə və proseslərin sürəkliliyini deyil, həm də inkişaf prosesində izlənən ardıcıl nizamını ifadə edir. Obyektiv zamanın sürəkliliyi və axıcılığı biri-birini şərtləndirir» (62, s.24).

Nəzəri dilçilikdə zamanı «perseptual zaman» da adlandırırlar (60, s.2). Bu termin ingilis dilindəki *perception* sözündən götürülmüş, *hiss, qavrayış* mənasında işlənmişdir.

Dil zamanı öz formaları ilə ifadə edilən hərəkətin real icra edilmə zamanının nitq momentinə görə nisbətini ifadə edir. Bu anlamda dil zamanı obyektiv zamanın ifadəsi ilə bağlıdır. Amma zaman formalarının semantikasi hadisələri obyektiv zamanla əlaqələndirməklə bitmir, eyni zamanda onların məntiqi-linqvistik dərkini də ehtiva edir. Dil vasitələri ilə ifadə olunan zaman münasibətləri ünsiyyət prosesinin iştirakçılarından asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur, bununla belə, o, bilavasitə ünsiyyət situasiyası və ünsiyyət iştirakçıları ilə əlaqəlidir. Ona görə də dil zamanının ən vacib xüsusiyyətlərindən biri onun situasiya ilə bağlılığıdır. Həqiqətən də, ünsiyyət prosesinin zaman deysisi labüdə eposentrikdir, çünki həmişə subyektin özü tərəfindən «indi», «hazırda», «bu saat» deyilməklə təyin edilir, yəni temporal deysisdə hesablanma nöqtəsi olaraq subyektin təmsil etdiyi MƏN çıxış edir.

Daxili vəziyyət modelləri informativ registrdə müşahidə edilir. Belə cümlələrdə danışan vəziyyəti bilən və ya vəziyyət haqqında fikri, məlumatı olan şəxs olur. Bu şəxs hadisəni onun baş verdiyi zamanda və ya bir vaxtlar baş vermiş hadisəni sonradan nəql edə bilər. Lakin nəqletmə prosesində istifadə edilən dil vasitələri bu sonrakılığı daha əvvələ qaytarmaqla yanaşı hadisənin indi baş verməsi və davam etməsi assosiasiyasını da yarada bilər. Bədii ədəbiyyatın bu cəhətdən imkanları böyükdür. Bununla belə, qeyd olunan hal dilin bütün funksional üslublarına aid mətnlər üçün də səciyyəvidir. Daha bir maraqlı cəhət

odur ki, hər bir insan real həyatı yaşayır və bu yaşam dövründə müəyyən hadisələrdən keçir. İnsan məkan və zaman daxilində mövcuddur. Hadisələr də bu zaman və məkan daxilində baş verir. Adi futbol reportajını aparan diktör baş verən hadisələri xronoloji ardıcılıqla şərh edir. Reportaja qulaq asan da bu hadisələrin xronotopuna daxil olur. Bədii ədəbiyyatda müəlliflə oxucunun mövqeləri eyni deyildir. Müəllif, nəql edən subyekt bilavasitə iştirakçdır. Eyni zaman xronotopuna gətirilmiş oxucu isə müşahidəçidir, xəyali iştirakçdır. O, hadisələrə müdaxilə edə bilməz. Əslində, müəllif də hadisələrə müdaxilə edə bilməz. Lakin müəllifin mövqeyi sanki daha aktivdir. O, hadisələrin episentrindədir və oxucuya elə gəlir ki, müəllif hadisələrin gedişini dəyişmə imkanına malikdir.

While he waved his hand and muttered that he had done nothing at all, he was obeying her behest by trying to get into a chair. He found time to admire the ease with which she sat down, then lurched toward a chair facing her, overwhelmed with consciousness of the awkward figure he was cutting. This was a new experience for him. All his life, up to then, he had been unaware of being either graceful or awkward. Such thoughts of self had never entered his mind. He sat down gingerly on the edge of the chair, greatly worried by his hands. They were in the way wherever he put them. Arthur was leaving the room and Martin Eden followed his exit with longing eyes. He felt lost, alone there in the room with that pale spirit of a woman. There was no bar-keeper upon whom to call for drinks, no small boy to send around the corner for a can of beer and by means of that social fluid start the amenities of friendship flowing (66, s.25).

Baxılmış hal modelləri reproduktiv registrdə konkret aktual zamanı bildirir. Bu zaman müşahidə edənin indiki zamanıdır və vəziyyətin indiki mövcudluğundan xəbər verir. İnformativ registrlə halın ifadə olunması şəraitin çoxsaylı təkrarı şəklində özünü göstərir. İnformativ registrlə ifadədə zaman sanki axır, hadisələr bir-birini əvəz edir. Onların arasında başvermə və davam etmə baxımından həm eynizamanlılıq, həm xronoloji ardıcılıq üzə çıxır.

Qeyd olunanlar ismi sintaksemlə daxili vəziyyət modellərinin reproduktiv və informativ registrlərə aidliyini təsdiq edir. Bu registrlərin fərqləndirilməsi

meyarları danışanın nöqteyi-nəzəri, halı ifadə edən adların semantikasını və predikatın növ-zaman mənalarıdır.

İnsan vəziyyətinin və şəraitin qiymətləndirilməsi modelləri. Bu model insanın şəraiti təhlil etməsini ifadə edir. Ona görə də qiymətləndirmə danışanın təhlili bazasında formalaşır, dəqiqləşir. Təhlil olunan şəraitin başa düşülməsi üçün danışanın aktual zamanı kifayət etmir. Qiymətləndirmə müşahidə edən sensor qavrayışları ilə gerçəkləşmir. Əlamətlər belə modellərin informativ registrə aidliyini təsdiq edir.

Qeyri-şəxsi subyektin qiymətləndirilməsi modelləri. Belə modellərdə danışan şəraiti xaricdən, kənardan qiymətləndirir. Qeyri-şəxsi subyektin qiymətləndirilməsi modelləri yalnız informativ model vasitəsilə ifadəsini tapır.

Qeyri-şəxsi subyektin qiymətləndirilməsi modelləri sosial və iqtisadi hadisələr haqqında qəzet məlumatlarında kifayət qədər çox qeydə alınır.

İsmi predikatlı hal cümlələrinin semantik təhlili onların mətndəki kommunikativ imkanlarını açır. Hal mənalı modellər həm reproduktiv, həm də informativ registrlərə aid olur, bu və ya digər registri formalaşdıran adın semantikasında gizlənir. Reprodaktiv registr çərçivəsində belə cümlələr hiss edən subyektə məxsus olduğundan onlar daxili nitq fraqmentlərində yer alır.

Əgər daxili vəziyyət əvvəl baş vermiş hadisələrin nəticəsi olarsa, onda həm ilkin modellər, həm onların fazis dəyişmələri reproduktiv registrə aid olur.

Vəziyyəti qiymətləndirmək və prosessual hadisənin fazalarını qeyd etmək üçün istifadə olunan cümlələr yalnız informativ registr modelləridir.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, insanın daxili vəziyyətini ifadə edən ismi sintaksemlər və ismi qiymətləndirmə sintaksemləri müəyyən kommunikativ registrlər çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Dilin qrammatikasının ən aktual problemlərindən biri sintaksisin sistemli təsvirinin verilməsidir. Qrammatikanın müasir inkişaf səviyyəsində cümlə modellərinin forma, məzmun və funksiya vəhdətində, paradigmatik imkanlar çərçivəsində və mətnə köklənmə dərəcəsinə görə bir sistem kimi öyrənilməsi zəruridir. Konkret dil vahidinin cəmləşdirilməsinin əsasında üçölçülü tamlığın

(forma, məzmun, funksiya) durması cümləyə də bu aspektdən yanaşmağı tələb edir. Əgər təsviri qrammatikada tədqiqatçılar cümlə komponentləri ilə sözformalar arasındakı münasibəti diqqət mərkəzinə çəkirdilərsə, izahedici qrammatikada cümlə tipinin mənası ilə nitq hissələrinin kateqorial mənalari arasındakı münasibət əsas götürülür. Kommunikativ qrammatika konsepsiyasında bu və ya digər cümlə növünün təşkilində aparıcı rol oynayan cümlə növünün mənası ilə nitq hissələrinin kateqorial mənalari arasındakı münasibətlər modellərin təsnifinin əsas kateqoriyalari funksiyasını yerinə yetirir (43, s.23).

Formal təsviri qrammatikanın təklif etdiyi quruluş sxemləri siyahısından fərqli olaraq, kommunikativ qrammatikada cümlənin təsnifi sahələr ideyasına əsaslanır. Sistemin sahə təsəvvürü əsas, baza, mərkəzi struktur və pəreferik strukturun fərqləndirilməsini nəzərdə tutur. Kommunikativ qrammatikada təsnif meyar kimi izosemlik və qeyri-izosemlik olur. İzosemlik morfoloji forma ilə kateqorial sintaktik məna arasındakı birbaşa və ən sadə münasibət olub onların üst-üstə düşməsi, bir-birini tamamlamasıdır. Qeyri-izosemlik kateqorial-morfoloji məna ilə kateqorial sintaktik mənanın uyğun gəlməməsidir. Morfoloji forma ilə sintaktik məna arasındakı ən sadə birbaşa münasibət cümlə predikatının semantikasının, predikatı (hərəkət-fel, keyfiyyət-sifət və s.) formalaşdıran nitq hissəsinin semantikasının üst-üstə düşməsi, həmçinin subyekt komponentinin semantikasının müvafiq subyekt sintakseminin semantikasi ilə eyniliyidir. Subyekt sintaksemi şəxs və ya əşyanı bildirən isim ola bilər. Kommunikativ qrammatika özünün izahedici nəzəriyyəsinin əsasında dil vahidlərinin üçtərəfli mahiyyətini qoyur və beləliklə, dil vahidlərinin mətn və sistem tədqiqatlarını birləşdirir.

Quruluş, semantika və funksiyanın bir tədqiqat çərçivəsində birləşdirilməsi üçün elə linqvistik vasitələr lazım gəlir ki, onlar həm söz, cümlə və mətn arasındakı, həm də qrammatik sistemlə mətn arasındakı əlaqəni üzə çıxarsın. Dil vahidləri və vasitələri dil sistemində müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Funksiya ünsürün və ya elementin sistem daxilində müəyyən üsul və formada

mövcud olması və bu sistemə müəyyən şəkildə xidmət göstərməklə təyin olunur. Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onun elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır.

Kommunikativ qrammatika sahəsində aparılan tədqiqatlar tələb olunan lingvistik vasitələri müəyyənləşdirmək üçün zəmin yaratmışdır. Üç qrammatik vasitə təyin edilmişdir: 1) hökmün subyekt perspektivi modeli; 2) kommunikativ registr anlayışı; 3) taksis; mətndə predikativlərarası münasibət texnikası. Bu üç vasitənin istifadə olunması ilə konkret hökm tədqiq olunarsa, onda hökmün gerçəkliklə münasibətinin kommunikativ registrlərlə şərh olunması, hökmün düşünən və daşınan insana münasibətinin subyekt perspektivi ilə bir hökmün digər hökmlə münasibətinin taksis nəzəriyyəsi ilə izahını tapmasını aydın görmək mümkündür.

Nitqin kommunikativ registrləri nitq fəaliyyəti modelləridir. Nitq fəaliyyəti danışanın mövqeyindən, onun kommunikativ intensiyasından, eləcə də mətnin vasitələrindən yaranır. Mətn çərçivəsində kommunikativ registr sintaktik kompozisiyanı aşkara çıxarmaq, dil sistemində isə dil vahidinin funksional imkanları sahəsini yaratmaq vasitəsidir.

Subyekt perspektivi modeli beş subyekt sferasını birləşdirən çoxdur. Bu sferaların qarşılıqlı əlaqəsi hökmü təşkil edir və onun mətndəki fəaliyyətini izah edir. Subyekt perspektivi ideyası qrammatik obyektləri danışanın nöqtəy-nəzərinə uyğun şərh etməyə imkan verir, başqa sözlə desək, həm mətnə, həm də qrammatik sistemə antroposentrik baxışı təmin edir.

Taksis predikativ vahidlərin xətti qarşılıqlı təsir texnikasıdır. Bu texnika üç parametr-modallıq, zaman və şəxsə görə uyğunluq və uyğunsuzluqlara əsaslanır.

Qeyd edilmiş anlayışların hər biri felin müəyyən kateqoriyalarının, daha doğrusu, zaman və modallıq, şəxs, növ və zaman kateqoriyalarının mətn səviyyəsinə qaldırılması kimi başa düşülməlidir.

Dil mürəkkəb sistemdir. Hər bir mürəkkəb sistemin ümumi mexanizminin təyin edilməsi, həmin sistemin təsviri zamanı bu sistemin mərkəzi elementini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Sintaksisdə mərkəzi element kimi cümlə qəbul olunur. Cümlə sintaktik sistemin fəaliyyətinin son nəticəsi sayılır.

Cümlə modelinin sintaktik sahədəki yeri, onun sistem-sintaktik xüsusiyyətləri, funksional paradigmasının həcmi ilə birbaşa bağlıdır. Dilçilikdə sahə anlayışı da yeni deyildir. Lakin burada da kommunikativ qrammatik prizmasından məsələyə baxmaq lazım gəlir.

Dilçilikdə «sahə» dedikdə, «insan həyatının və insan təcrübəsinin müəyyən sahəsi ilə əlaqədar olan məzmunlu vahidlərin (məfhumların, sözlərin) məcmusu» başa düşülür (39, s.230).

Dilçilik ədəbiyyatını nəzərdən keçirdikdə, hər şeydən öncə, «sahə» termini ilə müxtəlif anlayışların ifadə olunduğu diqqəti cəlb edir. *Modallıq sahəsi, temporalıq sahəsi, kəmiyyət sahəsi, aspektuallıq sahəsi* və s. birləşmələrin tərkibində bu anlayış «kateqoriya» mənasında, bir sıra başqa hallarda isə daha geniş mənada, «sistem», «paradigma», «funksional-semantik plan» terminləri ilə sinonim kimi işlənir. Bəzən hətta dil strukturu sadəcə olaraq «sahə» kimi izah olunur (69, s.95).

Dildə sahə nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vahid anlayış məzmununun ifadə edilməsi üçün çeşidli vasitələri ehtiva edən dil sferaları tədqiqat obyektini kimi götürülür. Bunlar özünəməxsus koqnitiv, məzmun və funksional-kommunikativ səciyyələri ilə müəyyən struktura malik olan xüsusi tipli dil qruplaşmaları – sahə şəklində təsəvvür edilir. Dil və nitq kateqoriyalarının sahə şəklində modelləşdirilməsi müəyyən bir ümumi məfhumun ifadə edilməsində müxtəlif üsul və formalar çoxluğunu sistemə salmaq, sistemləşdirmək vəzifəsini ortaya qoyur.

Müxtəlif dil səviyyələrinə aid ifadə vasitələrinin vahid sistemdə nəzərdən keçirilməsi müasir dilçilikdə funksional-semantik yanaşma metodu ilə bağlıdır. Belə yanaşmada «funksiya» termini funksional-semantik sahə nəzəriyyəsi ilə bağlı olaraq daha geniş şəkildə anlaşılır.

Funksional-semantik sahələr problemini ortaya ilk dəfə görkəmli rus linqvisti A.V. Bondarko qoymuşdur. Alim bu konsepsiyasını morfolojiyası geniş inkişaf etmiş dillər əsasında işləyib hazırlamışdır. Qrammatika sistemində morfoloji kateqoriyaların aparıcı rola malik olması barədə fikri müdafiə etməklə, tədqiqatçı onu da vurğulayır ki, morfoloji kateqoriyalar sintaktik yönümə malikdir. Bu səbəbdən A.Bondarko morfoloji formaların məna və funksiyalarını özündə ehtiva edən funksional morfolojiya kimi xüsusi bir sahənin ayrılmasını məqsədəuyğun sayır. Müxtəlif funksional-semantik sahələrin təsvirini verməklə tədqiqatçı rus dilinin funksional qrammatikasını hazırlamışdır. Funksional-semantik sahələrin bölünməsi və təsviri A.Bondarkonun tədqiqatlarında bütövlükdə qrammatika üçün vahid kateqorial əsasə söykənir. Tədqiqatçının qənaətinə görə, funksional-semantik sahə dilin qrammatik (morfoloji və sintaktik) vasitələri və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan, eyni semantik zonaya aid leksik, leksik-qrammatik və sözyaratma ünsürləri ilə formalaşan ikitərəfli (məzmun-forma) bütövlüyüdür (28, s.40).

Sahə daxilində «Mərkəz-**periferiya**» üzvlənməsi mövcuddur. Belə üzvlənmə sahənin strukturunda qrammatik kateqoriyanın aparıcı rolunu əks etdirir. Sahənin strukturunda aparıcı rol oynayan qrammatik kateqoriya öz ətrafında digər müxtəlif səviyyəli qurumları cəmləşdirə bilmək xassəsinə malikdir (30, s.14).

Bu müddəaya görə, sahənin mərkəzini və ya nüvəsini müvafiq qrammatik kateqoriya təşkil edir. Nüvəyə daxil olan ünsürlər sahənin aparıcı komponentləri kimi fəaliyyət göstərir. Bu ünsürlər ona görə aparıcı komponentlər kimi qəbul edilir ki, onlar sahənin daşdığı ümumi anlayışı, invariant mənanı ifadə etmək üçün maksimal dərəcədə xüsusiləşmişdir. Sahənin qalan qeyri-kateqorial komponentlərində başqa qrammatik kateqoriyalar üçün səciyyəvi əlamətlər mövcud ola bilər. Bu səbəbdən həmin komponentlər sahənin periferiyasını təşkil edir. Onlar marginal komponentlər adlandırılır. Sahənin nüvəsini əmələ gətirən ünsürlərdən biri dominant rolunu oynayır. Dominant ünsür sahənin strukturunda xüsusi mövqeyə malik olur. Xüsusi mövqeyə malik olmaq üçün həmin dominant ünsür, əvvələn, sözügedən semantik əlamətin ifadə edilməsində ən çox ixtisaslaş-

mış vasitə, ikincisi, həmin mənanın nitqdə ifadəsində ən məhsuldar üsul olmalıdır. Sahənin dominantı morfolojiya, sintaksis və ya leksikaya aid ola bilər. Sahənin tərkibinə daxil olan mikrosahələrin hər birində özünün aparıcı konstituenti və ya dominantı mövcud olur. Dominantın ətrafında adətən onunla sıx əlaqəli olan konstituentlər qruplaşır. Onlar da ya dominantla birgə nüvəni təşkil edir, ya da nüvəətrafı zonanı əmələ gətirir.

Model mərkəzdən uzaq olduqca, onun funksional imkanları azalır. Böyük qrammatik, struktur-semantik və funksional paradigmalara malik mərkəzi modellər sərbəst model kimi fərqləndirilir. Belə modellərin təşkili qrammatik forma, struktur-semantik modifikasiya, registr imkanları baxımından heç bir məhdudiyyətə malik deyil, onların kontekstdən asılılığı minimaldır. Registr məhdudiyyəti olmayan, daha çox registr variantlarında mövcud olan cümlə tipləri sərbəst cümlələr adlandırılır. Törəmə cümlələr müəyyən registr şəraitində formalaşır. Onlar modul və bir-iki registrlə əlaqəli olur.

Əlaqəli və ya bağlı modellər leksika ilə qrammatikanın qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Bağlı modelli cümlənin komponentləri qrammatik formalardan birini, yaxud cümlənin baza modelinin struktur-semantik modifikasiyasını və ya onun aktual üzvlənmə variantlarından birini leksikləşdirir.

Sərbəst, törəmə və bağlı terminlərini ilk dəfə V.V.Vinoqradov işlətməmişdir. O, bu terminlərdən sözün leksik mənalı ilə bağlı istifadə etmişdir (32, s.29).

Q.A. Zolotova «sərbəst-törəmə-bağlı» termin triadasını sintaktik obyektlərə tətbiq etmiş və bu zaman dilin mənalı vahidlərinin kontekstual şəraitdən asılılıq şkalasını qurmuşdur. Vahidlərin kontekstlə münasibətinin üç pilləsi özünü göstərən belə ayırma həm də dilin mənalı vahidlərinin təsnifinin funksional prinsipinə çevrilmişdir (43, s.82).

Q.A.Zolotova minimal sintaktik vahidləri-sintaksemləri sərbəst, törəmə və bağlı vahidlər kimi təsnif etməyi təklif etmişdir. Sərbəst sintaksemlər daha böyük funksional imkanlara malikdir. Onlar başlıqda təcrid olunmuş mövqedə işləyə bilər, modelin qurucu elementi ola bilər (cümlənin baş üzvləri), cümlə modelini genişləndirə və mürəkkəbləşdirə bilər, söz birləşməsinin komponenti ola bilər.

Lokativ (meşədə, meydanda, pəncərə qabağında) və temporal sintaksemlər (mayda, günorta çağı, axşamqabağı) sərbəst sintaksemlərdir. Törəmə sintaksemlər müəyyən cümlə modelləri tərkibində fəaliyyət göstərir. Belə sintaksemlərin forma və mənası cümlənin tipindən asılı olur. Bağlı sintaksemlər söz birləşmələrində gerçəkləşir (kitab oxumaq, idmanla maraqlanmaq və s). Hər cür sintaksem sintaktik quruluşların yaranmasında mühüm rol oynayır (43, s.92).

Beləliklə, kommunikativ qrammatikada registrlərin təyini cümlə modellərindən və cümlənin formalaşmasında istifadə olunan vahidlərdən, «sərbəst-törəmə-bağlı» anlayışlarının ifadə etdikləri məfhumlardan və bir sıra digər şərtlərdən asılı olur. Bu isə kommunikativ aktı gerçəkləşdirən dil vasitələrinin kommunikativ akt prizmasından nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Cümlənin formalaşmasının əsas vasitəsi predikativlikdir. Predikativlərin əsas hissəsi isə fellərdən əmələ gəlir. Qeyd olunduğu kimi, cümlə tam, bütöv informasiyanın ilkin əsas ötürücüsüdür. Mətnlərin cümlə səviyyəsində predikatlara görə statistik təhlili feli predikatların xüsusi əhəmiyyət daşımalarını aşkara çıxarır. Bu vəziyyət bütün dillər üçün eynidir.

2.2. Registrlərin formalaşmasında predikativliyin rolu

Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Kommunikativlik cümləyə xas olan predikativlikdən irəli gəlir. Cümlə elementlərinin kombinator imkanları bu elementlərin hansı nitq hissəsi olması və bu nitq hissəsinin hansı leksik-semantik və qrammatik yarımqrupuna məxsus olması ilə əlaqədardır. Məsələn, felin şəxsi formaları cümlədə predikativ funksiyasını yerinə yetirir, feli bağlamalar cümləni mürəkkəbləşdirən yarımpredikativlik funksiyasını yerinə yetirir.

*He **felt** a shock himself, and a blush of embarrassment **shone faintly on his sunburned** cheeks, though to him it **burned** as hotly as when his cheeks **had been exposed** to the open furnace-door in the fire-room. Such **sordid things** as stabbing affrays were evidently not fit subjects for conversation with a lady. People in the*

*books, in her walk of life, **did not talk** about such things - perhaps they **did not know** about them, either.*

*There was a brief pause in the conversation they were **trying to get started**. Then she **asked** tentatively about the scar on his cheek. Even as she **asked**, he **realized** that she was **making an effort to talk his talk**, and he **resolved to get away from it and talk hers** (67, s.6).*

Verilmiş cümlələrdə sadə və mürəkkəb fellərdən, feli sifət tərkibindən, feli bağlamadan istifadə edilmişdir. Bu dil vasitələri olmadan müəllif tələb olunan informasiyanı ötürə bilmir.

Cümlə daxilində adlar və köməkçi nitq hissələri də istifadə olunur. Bütün bu elementlər onların sistemdə mövcudluq üsulu, kommunikativ vahidlər yaratmaqda rolunu və dəyərliliyi ilə seçilir. Həmin elementləri qeyd edilən baxımdan konstruktiv-semantik funksiyaya görə qruplaşdırmaq mümkündür. Kommunikativ vahiddəki elementləri, ünsürləri yerinə yetirdikləri konstruktiv-semantik funksiyaya görə üç qrupa ayırmaq olar. 1) birinci funksiya – müstəqil işlənmə; ikinci funksiya – cümlənin komponenti kimi işlənmə; 3) üçüncü funksiya – söz birləşməsinin komponenti kimi işlənmə. Konstruktiv-semantik funksiyaları yerinə yetirən elementlərin müxtəlif topluları sintaktik vahidin səciyyəsinə təşkil edir.

Əgər dilin leksik sistemi əsas götürülsə, bura daxil olan sözlər yalnız semantikaya, leksik mənaya görə müəyyənləşdirilir. Deməli, adlara avtosemantiklik aid edildikdə, sözün leksik mənasının verdiyi informasiyadan bəhs olunmalıdır. Adlar kommunikasiya prosesində iştirak edir və onların verdiyi informasiya bu və ya digər əşyanın, predmetin adını bildirməklə məhdudlaşır. Adlar cümlə daxilində ayrılıqda götürüldükdə sinsemantikləşir.

Burada bir məsələyə diqqət yetirmək tələb olunur. Cümlənin tərkibinə daxil olan, onu təşkil edən elementlər sözlərdir. Bu sözlər həm də dilin leksik sisteminin vahidləridir. Onların hər birinin semantikasi vardır. Bir sıra sözlər müstəqil leksik mənaya malik olmur. Dildə belə sözlər köməkçi nitq hissələri

kimi qruplaşdırılır. Sözlərin semantik tutumu onları bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir.

Kommunikativ vahid sinsemantik vahidlərin bir-biri ilə birləşməsi prosesində əmələ gəlir. Yalnız predikasiya baş verdikdən sonra tam formalaşmış kommunikativ vahid əmələ gəlir.

Hər bir məlumat, hər bir düşüncə aktı mütləq iki komponentin fəal, dinamik birləşməsini nəzərdə tutur. Bunlardan biri məlumatda nəyin xəbər verilməsini və ona uyğun olaraq hansı fikrin yaranmasını nəzərdə tutursa, ikincisi məlumatın birinci komponentində nəyin xəbər verilməsi, fikrin birinci üzvünün necə dərk olunması təşkil edir. Xəbər və fikir, düşüncə aktının əhəmiyyətli xassəsi olaraq öz ifadəsini cümlədə, onun fəal dinamik xarakterində tapır. Cümlədə iki komponent arasındakı əlaqə təsdiq edilir. Cümlənin iki komponenti kimi onun subyektini və obyektini təyin etmək o qədər də çətin deyildir.

Cümlə ilə hökmün eyniləşdirmənin gizli forması hər bir cümləyə «predikativliyin» xas olmasıdır. Cümləni cümlə edən predikativlikdir. V.Q.Admoni yazır: «Cümlənin qurulması və ya canlandırılması zamanı «predikativ münasibət» və ya sadəcə «predikativlik» adlandırılan vacib sintaktik konstruksiyanın əhəmiyyəti, eləcə də vacibliyi danılmazdır. Beləliklə, predikativliyin hökmün subyektini və obyektini kimi iki komponentə bölünməsindən doğması aşkara çıxır. Hökmün subyektini və predikatı hər bir cümlənin vacib komponentləridir» (20, s.37).

Predikativ münasibətin qeyd edilən şəkildə başa düşülməsi bu münasibətin A.Şaxmatov tərəfindən yozumuna uyğun gəlir. A.Şaxmatova görə predikativ münasibət bir tərəfdən, kommunikasiya üzvlərinin münasibətidirsə, digər tərəfdən, mübtədə və xəbərin bir-birinə münasibətidir. Predikativ münasibət hər bir cümlənin əsasında duran və yalnız cümlədə mümkün olandır. Bunlardan birincisi hər bir cümlənin kommunikasiya vahidi olmasını, digəri isə cümlənin mübtədə və xəbərə malikliyini nəzərdə tutur. A.A.Şaxmatov isə predikativ münasibəti izahedici səciyyə daşıyan, nəyi isə təsdiq və ya inkar edən kimi qəbul edir. V.Q.Admoni də bu fikri qəbul edir (61, s.13).

Rus dilçilərindən M.İ. Steblin–Kamenski predikativliyə tamamilə başqa nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq göstərir ki, «Predikativlik, yaxud predikativ münasibət məzmunca məntiqdə hökmün subyektı ilə predikatı arasındakı münasibətdir (54, s.47).

Əslində, predikativlik subyekt və predikat arasındakı münasibətdən daha geniş məzmun kəsb edir. Məsələn, təktərkipli cümlənin bu iki kateqoriyadan biri əsasında formalaşmasına baxmayaraq, onda predikativlik vardır. Predikativlik lingvistikada məntiqi-qrammatik hadisə hesab olunur və cümlənin müəyyənləşdirilməsində əsas meyarlardan biri kimi çıxış edir. Hər bir cümləyə predikativlik, yəni gerçəkliyə aidlik xüsusiyyəti xasdır. Predikativlik fikir bildirmə və formalaşdırma vasitəsi rolunda çıxış edir.

Predikativlik zaman və şəxs vasitəsilə reallaşan feli və ya ismi formanın mübtəda ilə şəxs əlamətlərində birləşməsindən yaranır.

Cümlə üçün predikativ münasibəti (mübtəda ilə xəbərin münasibətini) xarakter əlamət hesab etmək olar. Bu münasibətin ifadəsində şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşma da xüsusi rol oynayır.

Cümləni təşkil edən sözlər, əsasən dörd əlaqədə, yaxud münasibətdə olur: obyekt, adverbial, atributiv və predikativ. Bu əlaqə və münasibətləri birləşdirən, eləcə də ayıran ümumi cəhətlər vardır. Həmin cəhətləri söz birləşmələri və cümlə üzvləri arasında aşkara çıxarmaq olur. Məsələn, *I was working on the article from five o'clock yesterday* – Dünən saat 5-dən məqaləm üzərində işləyirdim yaxud da, *I was working on the article from 5 till seven yesterday*- Dünən saat 5-dən 7-yə qədər məqaləm üzərində işləyirdim.

Hər iki formada seçim onu göstərir ki, danışan hərəkətin ya da prosesin uzanmağını vaxt ilə göstərir. Burada obyekt (article) «*I was working*» sözləri arasındakı əlaqəni bildirir.

Adverbial münasibət söz birləşməsinin tərəfləri, yaxud cümlə üzvləri arasında xəbərlə zərflik arasında olur və işin icra şəraitini, yaxud cümlə üzvləri arasında olan münasibət şəraitini göstərir. Məsələn, «*I came home late yesterday*

– Mən dünən evə gec gəldim» - cümləsində xəbərlə zərflik arasında olan münasibət (*came late*) hərəkətin icra şəraitini göstərir.

Atributiv münasibət söz birləşmələrinin (məsələn, *a good student, a bad worker*) tərəfləri arasında olur. Bu münasibət əvvəldən hazır şəkildə cümlədən kənarda yaranır. Atributiv münasibət cümlədə bütöv bir kompleks şəkildə çıxış edən birləşmələr formalaşdırır və bu birləşmələr cümləyə hazır şəkildə gətirilir.

Obyekt, adverbial və atributiv birləşmələr cümlədə müxtəlif vəzifədə çıxış edə bilər. Deməli, obyekt, adverbial və atributiv münasibətlərin cümlənin quruluşu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Predikativ münasibət cümlədə cümlənin baş üzvləri – xəbərlə mübtəda arasında olur; Məsələn, *I worked, she comes, she is a teacher, the paper is white və s.*

Predikativ əlaqə əvvəlcədən hazır şəkildə cümləyə gətirilmir. O, nitq prosesində yaradılır. Bu əlaqənin yaradılması ilə cümlə təşkil edilir. Başqa əlaqələr isə cümləyə ikinci dərəcəli üzvlərin gətirilməsi ilə əlaqədar yaradılır.

İngilis dilində də adlar xəbər tərkibində, xəbər funksiyasında işlənir. Həmçinin dildə elə cümlə formaları vardır ki, onlarda dilin qrammatik normalarına görə cümlə üzvü kimi xəbər formalaşmasa da predikasiya öz yerini tutur. İsmi əmr cümlələri bu qəbildəndir. *Məsələn, İrəli!- Forward! Ahead! Sola! – Left! Atəş!- Fire! Geriyə!- Back! və s.* Belə cümlələr, əslində konsituasiyadan asılı cümlələrdir. Onlarda hökmün qısalığı vacib şərtidir. Hökmün qısalığını və lakonikliyi, aydınlığını təmin etmək məqsədilə həqiqi cümlənin elliptik formasından istifadə edilir. Ona görə də bu tipli cümlələrdə predikativliyin leksik və qrammatik vasitələrinin tam toplusu iştirak etmir. Yuxarıda nümunə kimi verilmiş cümlələrin həqiqi forması məntiqi olaraq bərpa olunandır. *Məsələn, İrəli get! – Go forward! Go ahead! Sola dön!- Turn to the left! Atəş aç!,- Make fire! Geriyə dön!- Turn back! Go back!* Misallardan görüldüyü kimi, bu tipli cümlələrdə xəbər, əslində fel vasitəsilə formalaşır və cümlələr feli xəbərlidir. Lakin onların istifadə formasına görə cümlələr ismi əmr cümlələri adlandırılır. Məsələn, F.Ağayeva modallıqla bağlı məqaləsində Azərbaycan dilində komanda

vermək, əmr etmək məqsədilə daha çox hərbdə və idmanda istifadə olunan cümlələr ismi əmr cümlələri adlandırır (4, s.45). Zənnimizcə, cümlələrin bu şəkildə adlandırılması zamanı diqqət onların istifadə olunan formasına, yəni ifadə planına yönəldilmişdir. İfadə və məzmun planı arasında ziddiyyət və onun səbəbi, nəticəsi isə nəzərə alınmamışdır.

Xəbərlinin cümlədə ifadəsini tapması üçün iki üsuldan istifadə olunur: 1) morfoloji (sintetik); 2) sintaktik (analitik).

Predikativliyin cümlə ilə əlaqəsi bir sıra mübahisəli məsələlər doğurur. Məsələn, predikativliyin cümləni cümlə etməsi haqqında fikirdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, predikativlik söz birləşməsini cümləyə çevirə bilər. Predikativlik mürəkkəb tamamlığın komponentlərindən biri üçün səciyyəvi olduğu halda belə mürəkkəb tamamlığı cümləyə çevirə bilmir. Hətta xəbəre xas olan predikativlik belə, həmişə cümləni cümlə edə bilmir. Bu xüsusiyyətin təsdiqini budaq cümlənin bir hissəsini təşkil edən xəbərin yerinə yetirdiyi funksiya ilə izah etmək olar. Beləliklə, predikativliklə cümlə arasında tam uyğunluq axtarmaq düzgün deyildir. Xəbərin olması cümlənin əhəmiyyətli əlaməti deyildir. Cümlədə predikativlik olmaya bilər. Eyni zamanda da predikativlik olan yerdə cümlə olmaya bilər. Bütün bu mübahisəli məqamların açıqlanması predikativliyin statusunu aydınlaşdırmaq üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

«Predikativlik, yaxud predikativ münasibət məzmunca məntiqdə hökmün subyekti ilə predikatı arasındakı münasibətdir» - yazan Steblin-Kamenski yuxarıda ona məxsus olan nümunələrdən ikincisində hökmün linqvistik predikatının olmadığını sanki nəzərə almır (55, s.133). Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, söz birləşməsində, ümumiyyətlə hökm yoxdur. Lakin bu birləşmə kontekstdə adlıq cümlə funksiyasında işləndikdə hökm meydana çıxır və kvazipredikativ əsas yaranır.

Kvazipredikativlik zəif predikativlikdir. Cümlənin kvazipredikativ nöqtəsində hökm və ya hadisə haqqında informativlik var və bu informativlik məlumatın ötürülməsinə zəmin yaradır. Cümlə bu nöqtədə formalaşmır. Yaxud

fikir daha əvvəl müəyyənləşdirilmiş və məlum olan informasiyanı əhatə etdiyindən, məqsəd isə məhz bu informasiyanı deyil, yeni olanı ötürmək olduğundan cümlədə kvazipredikativ nöqtə yaranır. K.Abdullayev tam predikativlikdən kvazipredikativliyə doğru inkişafı qeyd etmiş və göstərmişdir: «Müasir mono-predikativ quruluş öz dərin qatında (tarixi keçmiş mərhələsində) bir neçə kvazipredikativ (zəif predikativ) nöqtəyə malik olmuş və daha sonra bu nöqtələrin bir quruluş boyu səpələnmiş variantından inkişafa başlamışdır» (3, s.11).

A.İ.Smirnitski bu məsələyə münasibət bildirərkən «*the doctor's arrival*» - «*doktorun gəlişi*» və «*The doctor arrived*» - «*doktor gəldi*» birləşmələrini müqayisə edir. Hər iki birləşmədə iki eyni leksik vahiddən istifadə olunmuşdur. Burada ingilis dilinin müəyyən artikli də birləşmələrin tərkibində yer almışdır. Hər iki birləşmədə eyni subyektdən və eyni subyektlə bağlı hadisədən (gəliş) bəhs olunur. Buna baxmayaraq, birləşmələr arasında əsaslı fərq vardır. Onlardan ikincisi «*The doctor arrived*» real fakt haqqında məlumatdır. Cümlə aktual məzmun kəsb edir. Doktorun gəlişi baş vermiş faktdır. Bu hadisə keçmişdə baş vermişdir. Doktor artıq gəlmişdir. Yalnız «*The doctor arrived*» birləşməsi müəyyən aktual məzmunu ifadə edir. «*The doctor's arrival*» birləşməsi isə heç bir aktual dəyər daşımır. Bu birləşməni eşitdikdə onun hansı zamana aidliyi, vacib və mümkünlüyü haqqında heç bir informasiya əldə olunmur (53, s.101).

İki birləşmə arasındakı fərq onların leksik tərkibi ilə bağlı deyildir. «*The doctor arrived*» və «*The doctor's arrival*» birləşmələrində əsas fərq birincidə hərəkətin baş vermə zamanı haqqında məlumatın yer almasıdır. Zamana istinadla yanaşı hadisənin gerçəklik faktı olması da cümlədə ifadəsini tapır. Doktorun gəlişi real faktdır. O, keçmiş zamanda gəlmişdir. Yəni hadisə artıq baş vermişdir. Hadisənin gerçəkliyə aid edilməsi ona tamlıq, bitkinlik verir. İfadənin gerçəkliklə bağlanması predikasiya adlandırılır. Beləliklə, nitqin cümlə şəklində formalaşdırılmasının ən əhəmiyyətli məqamı predikasiya, yəni hadisənin gerçəkliyə aid edilməsidir. Məhz predikasiya deyiləni mövcudluq faktına və cümləyə çevirir.

Sintaktik quruluşun adlıq cümlə tipində predikativlik özünü açıq şəkildə göstərmir. Adlıq cümlələr real modallıq və indiki zaman mənası təzahür etdirir. Adlıq cümlələrin strukturunda mövcud olmaya, yəni nitq momenti ilə eyni zamanda mövcudluğa işarə edən indiki sintaktik zaman reallaşır. *A cavern. In the middle, a boiling cauldron* (W.Shakespeare). Nümunələrdə müəyyən hadisə və ya prosesin mövcudluğu aşkardır. Lakin həmin hadisənin başvermə zamanını bilavasitə bildirən leksik və ya qrammatik vasitə tərkibdə qeyd alınmır.

The Wimpole Street laboratory. Midnight. Nobody in the room. The clock on the mantelpiece strikes twelve. The fire is not alight: it is a summer night (B.Shaw). *The sixth of March, 1886* (B. Shaw). *Another five days* (E.Waugh).

Qeyd olunan nümunələrdə predikativliyin əsas göstəricisi intonasiyadır. İntonasiya söz və söz birləşməsi şəklində quruluşa predikativlik verir. Bundan başqa adlıq cümlələrin ardıcılığı və onların əhatəsində olan başqa cümlələr modallıq və zaman əlamətlərinin tam formalaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, predikativliyin ifadə vasitəsi kimi müəyyən tip sintaktik quruluşda intonasiyanı qeyd etmək olur.

Danışq dilində cümlə quruluşundakı kvazipredikativ nöqtələr həm də «there is», «yes», «no»...kimi müəyyən predikativ sözlərin köməyi ilə yaranır. Bu predikativ sözlər nitq axarının müəyyən kəsiyində istifadə olunur və ən çox özünü dialoji nitqdə büruzə verir. Dialoq zamanı tərəflər qarşılıqlı ünsiyyət prosesinin iştirakçıları kimi çıxış edirlər. Predikativ quruluşun dialoqun müəyyən hissəsində işlənməsi, sonrakı hissələrdə birbaşa predikativi olmayan quruluşdan istifadə etməyə imkan yaradır.

Y.Seyidov söz birləşməsi ilə cümlə arasında oxşarlıqdan bəhs edərkən göstərir ki, söz birləşməsi də, cümlə də dilçilikdə eyni sahəyə - sintaksisə daxil olub, eyni qaydalar əsasında qurulur, hər ikisi sözlər əsasında əmələ gəlir, hər ikisində reallıqdan doğan münasibətlər ifadə edilir, söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı qrammatik əlaqələr cümlədəki qrammatik əlaqələrlə, əsasən uyğun gəlir, hər iki kateqoriyadan olan sintaktik quruluşun əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik vasitələr də bir-birinə uyğun gəlir, sözlərin

sırasına görə də onlarda yaxınlıq vardır. Bununla belə, «söz birləşmələri ilə cümlələr arasındakı əsas fərq onların mənası ilə əlaqədardır. Cümlə dilin bütün başqa hissələrindən, bütün leksik və qrammatik kateqoriyalardan, birinci növbədə, onunla fərqlənir ki, o (yəni cümlə, ünsiyyət vasitəsidir, fikir ifadə edir. ... Söz birləşməsi də hər bir dilin qanunları əsasında formalaşır, lakin cümlədən fərqli olaraq, o, heç bir bitmiş fikir ifadə etmir» (18, s.57,59).

Cümlədə predikativliyin dərəcəsi və predikativ mərkəz və nöqtələrin sayı bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi sintaktik quruluş üçün müstəsna əhəmiyyət daşımaqla yanaşı (21, s.16), eyni zamanda müəyyən struktur meyar rolunu da oynayırlar. Monopredikativlik sadə, bir cümləni səciyyələndirirsə, polipredikativ quruluş bir yox, sintaktik baxımdan nəzarətdə olan, başqa sözlə, mətn yaradan bir neçə cümləyə aid olur.

Mürəkkəb cümlə bu sırada orta mövqe tutur, ona müəyyən kvazipredikativ quruluş uyğun gəlir. Kvazipredikativ nöqtələrdəki sözlər və söz birləşmələri, tərkiblər predikativliyin deyil, məhz kvazipredikativliyin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Predikasiyanın əsas ifadə vasitələrindən biri felin predikativ formalarıdır. Felin predikativ və ya şəxs formaları şəxsi, kəmiyyəti, şəkli və zamanı ifadə edir. Predikasiyanın əsas elementi modallıqdır. Bu və ya digər fel şəkli formalarında modallıq predikasiyanı modifikasiya edir, gerçəkliklə əlaqəni göstərir. Gerçəkliklə üst-üstə düşdükdə, xəbər şəklində predikasiyanın zəruri elementlərindən biri də zamanın göstərilməsi olur. Bundan başqa, nəsə təsdiq olunursa, bu hansısa predmetə və ya şəxsə münasibətdə edilir.

Cümlədə predikasiyanın əsas ifadə vasitəsi olan fel bəzi dillərdə, müəyyən hallarda cümlədə üzde olmur və ya işlənmir. Rus dilində xəbəri ismi xəbər formasına uyğun gələn cümlələrdə fel buraxılır. İngilis dilində də bəzi sintaktik quruluşlarda bu cəhəti müşahidə etmək mümkündür. *“Why not go there?”*, *“No smoking!”*, *“English spoken here”* tipli elan və yazılar da bu qəbildəndir.

Predikasiyanın ifadəsində zaman kateqoriyası da aparıcı kateqoriyalardandır. Bu kateqoriya şəkil kateqoriyasından daha az işləkdir. Kateqoriya yalnız xəbər şəkli ilə məhdudlaşır. Xəbər şəklində üç zaman (indiki,

keçmiş, gələcək) sistemi dəqiq ifadəsini tapır. Bu üç zaman müxtəlif dillər üçün eynidir. Ancaq hər zamanın özünün müxtəlif formaları mümkündür. Bəzi dillərdə belə formaların sayı az olduğu halda başqa dillərdə çoxluq təşkil edir. İngilis dili də bu baxımdan seçilir.

Cümlədə subyekt və predikatın qrammatik ifadəsi, bir qayda olaraq, bu cümlənin iki qütbündə cəmləşir. Doğrudur, qeyd olunduğu kimi, subyekt həmişə cümlənin mübtədası olmur. Buna baxmayaraq, cümlədə nisbi də olsa, həmişə müəyyən bir fikrin bitkinliyi əsas götürülür və bu bitkinlik mübtədə ilə xəbər arasında olan müəyyən qarşılıqlı əlaqə nəticəsində üzə çıxır.

Mübtədə və xəbər prinsip etibarilə cümlənin zəruri ünsürləridir. Məntiqi və ya qrammatik planda götürülməsindən asılı olmayaraq hər bir cümlədə mübtədə və xəbər qütbləri müəyyənləşdirilməlidir: İki məntiqi – qrammatik qütbə (subyekt və predikat) cümlə ola bilməz. Lakin bu o demək deyildir ki, bütün cümlələrdə bu qütblərin hər ikisinin olması və ya eyni zamanda hər ikisinin iştirakı vacibdir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində də xeyli miqdarda təkterkibli cümlə növləri vardır ki, bunların heç birində eyni zamanda həm mübtədə, həm də xəbər olmur. Bu barədə I fəsilə danışılrsa da, burada həmin məsələyə qismən də olsa, təkrar toxunmaq lazım gəlir. *It is morning (səhərdir)*. *Everybody was taken to the seaside (hər kəsi dəniz kənarına aparıblar)*. *You seem very tired (sən yorğun görünürsən)* tipli cümlələrdə yalnız bir qütb vardır.

It is morning cümləsi şəxssiz cümlədir, burada yalnız predikativlik mövcuddur, mübtədanı isə müəyyən etmək mümkün deyildir. «*It*» isə qeyri-formal əlamət kəsb etmişdir. Sonrakı cümlələrdə də mübtədə qütbü yoxdur. Bu cümlələr məchul növdə işlənmişdir, hal və hərəkətin icraçısı qeyri-müəyyəndir. Deməli, bu cümlələr bircə qütbədən ibarətdir.

Bütün bunlar göstərir ki, sadə cümlələr üçün mübtədə və xəbərin zəruriliyini irəli sürmək cümlənin yalnız bu iki vahidin əlaqəsi əsasında qurulduğunu iddia etmək qrammatik baxımdan birtərəfli mövqedir və ümumiyyətlə, cümlənin qrammatik quruluşu anlamında dolaşıqlıq yaradır. Lakin bütün bu cümlələrə predikativlik xüsusiyyəti xasdır və onlarda predikativlik ifadəsini tapır.

Predikativliyi formalaşan predikatlar özləri müxtəlif növlərə bölünür.

İngilis dilində sözdəyişdirici morfoloji vasitələrin köməyi ilə ifadə olunan predikativliyin növləri nəzərə alınmazsa, predikatları altı əsas qrupa bölmək olar: 1) hərəkət bildirən predikatlar; 2) proses bildirən predikatlar; 3) hal-vəziyyət bildirən predikatlar; 4) keyfiyyət bildirən predikatlar; 5) əlaqə bildirən predikatlar; 6) bir məsafədə, bir yerdə yerləşməni bildirən predikatlar.

Bu qrupların arasında da müəyyən əlaqələr vardır. Məsələn, hal-vəziyyət və hərəkət bildirən predikatlar əlamətlərinə görə bir-birlərindən həm fərqlənir, həm də müəyyən nöqtədə bir-birinə yaxınlaşır. Hal-vəziyyət bildirən predikatlar hərəkət və proses bildirən predikatlardan, hər şeydən əvvəl kəmiyyətə görə fərqlənir. Hal-vəziyyət bildirən predikatların subyektləri məchul halın xüsusiyyətlərini qəbul edir. Hal-vəziyyət həmişə özünün subyektinə əsaslanır. Bu da vəziyyət və keyfiyyətə yaxınlaşır. Hərəkətlə vəziyyət, proses arasındakı oppozisiya bir sıra predikatlarda özünü aydın göstərir. Məsələn, *Work / be at work; sleep / to be asleep; Die / be dead* və s.

Əlaqə predikatı başqa predikat növlərindən ancaq əlaqə bildirməsi, yer bildirən predikat isə ancaq yer bildirməsi ilə seçilir. Lakin belə predikatlar ingilis dilində keyfiyyət və hal-vəziyyət bildirən predikatlara qarşı qoyulur (müqayisə edək: *depend / be dependent, take an interest / be interested; to live / be alive; exist / be in existence*). Əlaqə mənasında olan predikat, adətən özünün subyektini əsas kimi səciyyələndirir. Əksinə, hərəkət və hal-vəziyyət bildirən predikatlar məchulluq əlaməti olan subyekt qəbul edir.

Məkan bildirən predikatlar bəzi sahələrdə məkanda yerləşmənin davamlılığını, müddətini xarakterizə edən zərflərlə birləşirlər. Məsələn, *He was happily at work* (O, işdə xoşbəxt idi) cümləsində «*at work*» birləşməsinin məkani mənası «*happily*» zərfi ilə birləşərək xoşbəxtliyin yerini, məkanını göstərir.

Potensial predikatlar özünün denotatlarını xarakterizə edir. Məsələn, *I could see him for some time* -Mən onu az vaxtda görə bildim. Yaxud da, *I can do it now*-Mən onu indi edə bilərəm.

Predikatların növləri özləri də ayrılıqda yarımqruplara bölünür. Məsələn, proses və hərəkət bildirən predikatlar bir tərəfdən hüdudlu, bir tərəfdən hüdudsuz, ani və davamlı kimi hissələrə də bölünür. Bundan başqa, hərəkət bildirən predikatlar arasında elə predikatlar da vardır ki, onlar tək-cə hərəkətin xüsusiyyətini bildirmir. Məsələn, *to rule* (idarə etmək) feli. Bu sinfə mənsub olan sözlər geteron hərəkəti ümumiləşdirmək xarakteri daşıyır.

Göründüyü kimi, ingilis dilində hərəkət proses və əlaqə mənalı predikatlar həmişə sadə fellərlə ifadəsini tapır. Keyfiyyət, hal-vəziyyət mənalı predikatlar isə «be» feli + ad forması ilə ifadə olunur. Məkan bildirən predikatlar, əsasən, «be» feli ilə müxtəlif leksik-semantik konstruksiyaların birləşməsi ilə ifadəsini tapır. Nəhayət, potensial mənalı modal fellərlə «be» köməkçi felinin leksik-semantik konstruksiyalarının birləşməsi kimi çıxış edir. Predikatların növlərinin seçilməsi vahid təsnif meyarları əsasında müəyyənləşdirilir. Məsələn, bir semantik qrupa aşağıdakı predikatlar daxil olur: 1) *depend* (əlaqə) /*be dependent* (xassə); 2) *take an interest* (əlaqə) /*be interested* (xassə) /*have an interest* (məkan – eyni zamanda maraq nöqtəsi); 3) *work* (hərəkət ya da proses) /*be at work* (hal-vəziyyət ya da məkan) və s.

Əgər predikativliyin növlərinin yaranmasında morfoloji vasitələri nəzərə almasaq, təsdiq etmək olar ki, ingilis dilinin predikatlar sistemi ən azı bir-birindən asılı olmayan iki sistemin nəticəsində yaranmışdır. Bu sistemlərə xüsusi leksika, eləcə də leksik-qrammatik baxımdan aralıq mövqedə duran vahidlər daxil olur. Bəzən qarşılıqlı əlaqədən doğan əlamətlər xüsusi leksik vahidlərlə ifadəsini tapır. Məsələn, əlaqə mənası aşağıdakı leksemlərlə ifadə olunur: *love*, *hate*, *depend* və s. Bundan başqa, onlar oppozisiya səciyyəli sözyaratma vasitələrinin köməyi ilə əmələ gəlir. Məsələn, *depend* (fel) – *be dependent* (əlaqə+sifət). Məkan predikatları ümumi təsnif sistemində xüsusi yer tutur. Onlar, bir tərəfdən xüsusi leksika çərçivəsində qrup təşkil edir, digər tərəfdən isə onların müəyyən qismi məkan bildirən predikatlara aid ola bilmir. Onlar nə hərəkət, nə proses, nə də hal-vəziyyət bildirmir və ona görə də onlar xüsusi növ xüsusiyyəti ilə seçilirlər.

Bu predikatlar «*There is Y*», «*Y is Coe*» (lokativ üzv) «*X has Y*» və s. modelləri ilə ifadə olunur.

Məkan bildirən predikatların xüsusi leksik qrupları predikat növləri arasında geniş yer tutur. Onlar nəinki göstərilmiş modellərə uyğun quruluş yaradır, həm də başqa predikat növlərinə aid olan müxtəlif predikatlar kimi işlənir. Məsələn, *To live (əlaqə) – to be alive (hal vəziyyət)*. Bu model «*There is y*» və «*Y is Coe*» sintaktik modelləri təsnifi çərçivəsinə daxil olur.

Xüsusi növlərdən biri də potensial predikatlardır. Eyni zamanda həm leksik, həm də leksik-grammatik təsniflə müəyyənləşirlər.

Seçilmiş predikat növləri ingilis dilində morfoloji yolla yaranan bəzi tamam-lama tipli predikatlar düzəldir. İndefinite formalı predikatlar proses və hərəkət mənaları ilə ani hərəkət və proses bildirən predikatlarla birləşərək öz denotatlarını səciyyələndirir. Bu zaman üç müxtəlif mənə istiqaməti fərqlənir. Əgər predikat hüdudu bildirən qrupa daxildirsə, onda o keçmiş zamanda tamamlanmış hərəkət, hal bildirir. Belə mənəli feldə və predikativliyin əlaməti olan zamanda anilik yoxdursa, konkret vaxtla təyin olunur. *I read a book at five o'clock yesterday* cümləsindəki zaman əlavə leksik vahidlə dəqiqləşdirilir. Dünən saat 5-də mən kitab oxudum.

Ona görə də İndefinite formalı predikatlar Continuous formalarında proses və hərəkətin davamlılığına qarşı qoyulur. Lakin İndefinite formasında olan hal vəziyyət predikatları da öz denotatlarını səciyyələndirə bilər. İngilis dilində indiki qeyri-müəyyən zamanda davamedicilik xüsusiyyəti vardır. Continuous forması hərəkət və proseslərin davamı müddətində tamamlanma mənasını verə bilmir. Ona görə də bu, başqa zaman formaları əsasında təyin olunur.

Hərəkət və proses mənəli predikatlardan İndefinite formaları nəinki ayrı-ayrı hərəkət və prosesləri, həm də onların məxsus olduğu sinifləri də təsvir edə bilər. Continuous forması da sinifləri bildirə bilər. Bu zaman onlar məhdudiyyət və qeyri məhdudiyyətlik əlamətlərinə görə fərqlənirlər.

Məhdudiyət bildirən leksik qrupların birləşməsində *think* (fikirləşmək), *consider* (hesab etmək) və s. «*thinks that*» sintaktik modeli çərçivəsində Indefinite forması ekzistensial-nəticə adlanan xüsusi mənə növünü əhatə edir.

Present Perfect zamanı da hansı predikat növü ilə işlənməsindən asılı olaraq müxtəlif mənalar yarada bilər. Ümumiyyətlə, demək olar ki, onlar danışmaq momenti daxil olan predikativ denotatlarına uyğun gələn vaxtı göstərir. Bütün bu əlamətlərə görə onlar Past Indefinite zaman forması ilə ifadələrini tapırlar. Hadisə müəyyən vaxt çərçivəsində baş verir.

Present Perfect continuous forması hal-hərəkət bildirən Present Perfect predikatları ilə işləndikdə hərəkətin müəyyən vaxtda baş verməsi və hal-hazırda qədər davam etməsi məzmunu alınır. Past və Future Perfect formaları demək olar ki, bütün predikat növləri ilə birləşə bilər.

Predikativlik dilin tarixi boyunca qeyri-stabil kateqoriya kimi özünü göstərir. Hər bir qrammatik kateqoriya kimi, o da tarixi baxımdan dəyişkən kateqoriyadır. Bununla əlaqədar belə bir fakt diqqəti çəkir. Müasir roman dillərinin tipoloji səciyyələriindən biri kimi tabeli mürəkkəb cümlələrin ixtisarı və sadələr cərgəsinə keçməsi meylə müşahidə edilir. Bu da tabeli mürəkkəb cümlənin mənasının felin təsriflənməyən formaları: infinitiv feli bağlama, feli sifət, supin (rumın dilində) forması vasitəsilə verilməsindən yaranır (59, s.183).

Monopredikativ quruluşa keçid kəskin qrammatik-semantik sıçrayışlarla baş vermir. Yeni məzmunu uyğun formanın əldə edilməsi ümumi qrammatik sistemin qanunauyğun inkişafının, elementlərin cümlə tərkibində funksional-qrammatik əlaqələrinin təbii, spontan inkişafının nəticəsində baş verir.

Monopredikativ cümlənin də quruluşunda bu baxımdan dondurulmuş relik, polipredikativliyin və kvazipredikativliyin çox zaman dərinədə gizlədilmiş əlamətlərini saxlayan elementlərə rast gəlmək mümkündür.

Düşüncə aktı mütləq iki komponentin dinamik birləşməsini nəzərdə tutur. Bunlardan biri məlumatda nəyin xəbər verilməsini nəzərdə tutursa, ikincisi məlumatın necə dərk olunması təşkil edir. Xəbər və fikir, düşüncə aktının əhəmiyyətli xassəsi olaraq öz ifadəsini cümlədə tapır. Cümlədə iki komponent

arasındakı əlaqə təsdiq edilir. «Cümlə bu və ya başqa bir dilin qanunları əsasında formalaşan, intonasiya cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə edən dil vahididir. Əlbəttə, «bitmiş bir fikir» ifadəsi də dildə nisbi xarakter daşıyır» (16, s.217).

O.Yesperson göstərir ki, dilçilər cümlədən başqa, təktərkibli cümlələrin də olmasını getdikcə daha çox təsdiq etməyə başlayıblar (42, s.355).

L.Blumfild ifadəni dilçiliyin əsas obyektini hesab edir. O, cümləni «bu və ya digər qrammatik konstruksiya vasitəsi ilə daha mürəkkəb dil formasının tərkibinə salınmış müstəqil dil forması» kimi müəyyənləşdirərək yazır: «Dil forması daha mürəkkəb formanın tərkib hissəsi olduqda o, daxil olma mövqeyində olur, əks halda isə müstəqil mövqə tutaraq cümlə yaradır» (26, s.178).

Tabeli mürəkkəb cümlələr tabelsiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli səciyyə daşıyır. Burada baş və budaq cümlə vardır. Onların arasındakı əlaqə tabelilik əlaqəsidir. Hər hansı bilateral dil obyektinin öyrənilməsi zamanı məsələyə, ilk növbədə formal yanaşma mümkündür. Dilin araşdırılan fraqmentinin tədqiqi prosesində həmin fraqmentin müəyyən məna potensialına malik hissələrini ayırmaq lazım gəlir. Dil vahidləri arasında tabelilik və tabelsizlik əlaqələri vardır. Bu əlaqələrdən birincisi sintaktik konstruksiya içində daha kiçik sintaktik quruluşlardan birinin digərindən asılılığına əsaslanır. Tabelilik əlaqəsi əsasında informasiyanın təşkilinin əsas üsulu qoşulmadır. Bu cür qoşulmanı iki yerə bölmək olar. Budaq cümləsi vasitəsi ilə verilən informasiya baş cümlənin informasiyasına qoşulur.

Qoşulmanın qeyd olunan iki variantı əsasında avtosemantik və sinsemantik budaq cümlələrin fərqləndirilməsi mümkün sayılır. Əgər budaq cümlədəki informasiya kommunikativ aktın müstəqil vahidi kimi qəbul oluna bilirsə avtosemantiklik, budaq cümlədəki informasiya baş cümlədəki informasiya olmadan natamam olarsa sinsemantiklik müşahidə olunur. Bu məsələni qeyd edən A. Lomov və R.Qusman sintaktik quruluşda informasiyanın iki və daha artıq informasiya bloku şəklində yerləşməsini, beləliklə mürəkkəb cümlənin

hissələrinin yerləşdirilmiş informasiya bloklarına müvafiq şəkildə avtonom işlənməsi imkanı yaranmış olur (58, s.54).

Məlumdur ki, bədii mətndə semantik əlaqələrin nisbəti bir sıra problemlərlə, o cümlədən yaradıcılıq prosesi və bədii qavrama, mətnin təşkili qanunauyğunluqları ilə əlaqəlidir.

Bədii mətndə semantik əlaqələrin iki tipini – konnotativ və assosiativ tiplərini ayırmaq mümkündür. Hər iki tip poetik əsərlərdə geniş istifadə olunur, müxtəlif tezliklərlə təkrarlanır. Belə təkrarlanma təkrarların kommunikativ registrlərdəki rolunu göstərir. Ümumiyyətlə, kommunikativ registrlərin formalaşmasında predikativliyin xüsusi əhəmiyyət daşması predikatların kommunikativ registrlərdə işlənməsi və predikat növlərinin bu baxımdan ayrı-ayrılıqda tədqiqə cəlb olunmasının vacibliyini göstərir. Həmin məsələnin şərhindən əvvəl, predikativliyin zaman və modallıq xüsusiyyətlərini araşdırmaq, bu vasitələrin kommunikativ registrlərin formalaşmasında oynadığı rolu açmaq daha məqsədəuyğundur.

NƏTİCƏ

Mətnin tamlığı mətni yaradıb qavrayan kommunikantların münasibətindən də asılıdır. Mətn yalnız əlaqə və tamlıqla deyil, həm də intensionallıq, şəraitlə bağlılıq, başqa mətnlərlə əlaqə və informativliklə səciyyələnir. Buna görə də mətn ünsiyyət vahidi hesab edilir. Mətn müxtəlif tipli ifadələrdən təşkil olunmuş kommunikativ vahiddir. Kommunikativlik mətnin digər bütün xassələrini birləşdirir. Kommunikativlik nöqtəyi-nəzərindən mətnin mahiyyəti yalnız dil əlamətləri ilə təyin oluna bilmir, mətn məqsədyönlü fəaliyyətin məhsuludur. Ona görə də mətnin öyrənilməsinə kommunikativ aspektdən yanaşmaq vacibdir. Bu cür yanaşdıqda aydın olur ki, kommunikativ şərait mətnin əsas mətnyaradıcı komponentidir.

Hər hansı mətndə nitqin bircinsli struktur-kompozisiya formalarını ayırmaq mümkündür. Nitqin struktur-kompozisiya formaları mətn daxilində bir-biri ilə bağlansa da, onlar qavrama üsuluna, qavranılan hadisənin kateqorial səviyyəsinə və danışanın kommunikativ intensiyasına görə bir-birinə qarşı qoyulur, fərqləndirilir. Həmin formaları gerçəklik əlamətlərinin xarakterinə və danışanın gerçəkliyi mücərrədləşdirmə səviyyəsinə görə təsnif etmək olar. Bu isə ifadə tiplərinin şaquli və üfüqi koordinat üzrə bölgüsünü əhatə edir. Nitqin belə struktur-kompozisiya formaları nitqin kommunikativ registrləri adlanır.

Feli və ya ismi sintaksemin hansı növündən istifadə edilməsindən asılı olaraq kommunikativ registrin müəyyən formasının iştirak etdiyi modelləri qurmaq olar. Hal ifadə edən sintaksemin mətndə işlənməsi üzərində aparılan araşdırmalar üç qrupu fərqləndirməyə imkan verir: 1) insanın daxili (emosional və fiziki) vəziyyətini ifadə edən modellər; 2) insanın vəziyyətinin və ya şəraitin qiymətləndirilməsi modelləri; 3) qeyri-şəxsi subyektin qiymətləndirilməsi modelləri. Qeyd edilən qrupların hər biri özünəməxsus linqvistik cəhətlərə malikdir.

Kommunikativ qrammatikada registrlərin təyini cümlə modellərindən və cümlənin formalaşmasında istifadə olunan vasitələrdən, “sərbəst-törəmə-bağlı”

anlayışlarının ifadə etdikləri məfhumlardan asılı olur. Bu isə kommunikativ aktı gerçəkləşdirən dil vasitələrinin kommunikativ akt prizmasından nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Cümlənin formalaşmasının əsas vasitəsi predikativlikdir. Cümlə tam, bütöv informasiyanın ötürücüsüdür. Mətnlərin cümlə səviyyəsində predikatlara görə statistik təhlili fəli predikatların xüsusi əhəmiyyət daşdığını aşkara çıxarır. Bu vəziyyət bütün dillər üçün eynidir. Predikativlik registrin nüvəsində durduğu üçün tamamlanan informasiyadakı zaman və şəxs münasibətləri, bu münasibətləri əmələ gətirən qrammatik vasitələrin registr tərkibində xüsusi mövqə tutur.

Mətndə retroproduktiv, informativ, generativ, volyuntiv, reaktiv registrlərin hər hansı birini təmsil edən nitq vahidlərinin həcmi dəyişkənliyi ilə səciyyələnir. Müəyyən bir registri ifadə edən nitq vahidinin minimal həcmi bir predikativ vahidin sərhədləri ilə məhdudlaşır. Lakin bu, registrin dəyişməsi tələbini ortaya atmır. Ünsiyyət aktı davam etdikcə predikativ vahidlərin mətn daxilində sıralanması baş verir. Sıralanma predikasiya növündən asılı olaraq registr sıralanmasını əmələ gətirir. Hər bir mətn, eləcə də onun vahidi (fraqment, kontekst, abzas) registrlərin müəyyən sıralanması formasında qurulur.

Sistem halında yanaşdıqda kommunikativ registr dil vahidlərini və kateqoriyalarını dil sistemində qruplaşdırma üsulu rolunu oynayır. Məsələn, reproduktiv registr statual, qeyri-dinamik mənalı fəlləri, məkan bildirən zərfləri, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş isimləri, əyani prosessual semantik variantları öz əhatəsinə alaraq, mental modulu ilə köklənən vasitələri olan registrlərə qarşı qoyur. Göstərilən cəhət ayrı-ayrı dillər, o cümlədən də, ingilis dili üçün səciyyəvidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova N. Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin bəzi məsələləri // Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Bakı: ADU, 1987, 220 s.
2. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M., Üstünova K., Novruzova N.S., Hüseynov Ş.Q., Rzayeva G.N., Hacıyeva K.B., Ziyadova L.V., Fətəliyeva S.Q., Nağıyeva G.Q., Məhərrəмова G.A., Zeynalova Ş.T., Səlimova F.Q., Məhərrəмова V.H. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 606 s.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 282 s.
4. Ağayeva F. Modallıq sintaktik-semantik əlamət kimi // Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1983. 195 s.
5. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: 1978, 320s.
6. Aslanov A.Ə. Modal sözlər//Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: EA nəşri, 1960, 155s.
7. Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. Ic. Bakı, 1999, 800s.
8. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1970, 236 s.
9. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 320 s.
10. Xəlifəzadə M. Azərbaycan dilində fel əsasları: Filol.e.n.diss. Bakı, 1946, 156 s
11. Xomski N. Dil və təfəkkür. Bakı: BSU, Kitab aləmi, 2006, 212s.
12. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1989, 568s.
13. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 2003, 232 s.
14. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: 1985, 323 s.
15. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 143 s.
16. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 417 s.

17. Rəhimov M. Azərbaycan dilində fəl şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: EA nəşri, 1965, 268 s.
18. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 225s.
19. Yusifov M. Dövlətçilik və dil. Bakı: Nurlan, 2004, 442s.

Rus dilində

20. Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. Москва, 1955, 424 стр.
21. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Ленинград: Наука, 1973, 367стр.
22. Ардентова Б.П. Вставочная речь//Ученые записки Кишиневского Университета. т.ХХП, 1965, 185стр.
23. Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. Москва: Наука, 1982, 150 стр.
24. Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование (На материале современного английского языка): Автореф. дисс. канд. филол. наук. Москва, 1964, 132 стр.
25. Бакланова И.И. Коммуникативные регистры речи и их функционирование в художественных прозаических текстах (на материале рассказов К.Г.Паустовского) Автореф. дис. канд. филол. наук. Москва, 1998, 135 стр.
26. Блумфилд Л. Язык. Москва: Прогресс, 1968, 607стр.
27. Болдырева С.И. Факторы, регулирующие выбор стратегии и тактики речевого поведения // Когнитивно-прагматические аспекты лингвистических исследований / Отв. ред. Заботкина И.В. Калининград, 2001, 212 стр.
28. Бондарко А.В. О структуре грамматических категорий (отношения оппозиции и неопозитивные различия) // Вопросы языкознания. 1981, №6, 221стр.

29. Булыгина Т.В., Крылов С.А. Языковая категория // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов энцикл., 1990, 559 стр.
30. Валгина Н.С. Функциональные стили русского языка: Уч. Пособие. М., 1994, 330 стр.
31. Валгина Н.С. Теория текста. М.: Логос, 2003. 280стр.
32. Виноградов В.В. Вопросы синтаксиса современного языка. М., Изд-во МГУ, 1950, 430 стр.
33. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. Москва: Наука, 1993, 172 стр.
34. Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата. Киев: «Вища школа», 1993, 200 стр.
35. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 139 стр.
36. Гальперин И.Р. Грамматические категории текста // Изв. АН СССР. Сер. лит и яз., Москва, 1977, Т.36, №6, 633 стр.
37. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч.1.М.,1961, 316 стр.
38. Головин Б.Н. Введение в языкознании. Москва, 1977, 235 стр.
39. Гордон Д., Лакофф Дж. Постулаты речевого общения // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. Москва, 1985, 302 стр.
40. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст. На материале русской прозы XIX – XX вв., М., Эдиториал УРСС, 2001, 328 стр.
41. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. М.: УРСС Эдиториал, 2006, 248 стр, (Лингвистическое наследие XX века).
42. Есперсен О. Философия грамматики. Москва: УРСС, 2002, 376 стр.
43. Золотова Г.А. Субъектные модификации русского предложения// Sagners slavistische Summlung. Bd 17., Munchen, 1991, 320 p.
44. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. Сб. научных трудов МГПИИЯ

- им. М. Тореза. Вып. 112. Москва, 1977, 532 стр.
45. Клюков Е.В. Речевая коммуникация. Москва: Рипол Классик, 2002, 320с.
46. Кобозева ИМ. "Теория речевых актов" как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 1986, Вып.17: Теория речевых актов. 226 стр.
47. Кудрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. М.: Наука, 1981, 200 стр.
48. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста//Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 1978, 571стр.
49. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, 1967, 224 стр.
50. Решетова Н.Н. Средства выражения лексико-семантической когезии в романе Г.Свифта «Wonderland», Москва, 1967, 124 стр.
51. Ростова А.П. Метатекст как форма экспликации метаязыкового сознания (на материале русских говоров Сибири). Томск: 2000, 212 стр.
52. Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов\\ НЗЛ. Вп. ХВЫЫ, М.: 1986, 192 стр.
53. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.: Ин.яз., 1957, 288 стр.
54. Стеблин-Каменский М.И.О предикативности//Стеблин-Каменский М.И. Спорные в языкознании. Л.: 1947, 247 стр.
55. Стеблин-Каменский М.И.О предикативности//Вестник Ленинградского Университета. Серия истории, языка и литературы. Ленинград: Издание ЛГУ, 1956, 241 стр.
56. Статус дейктических проекций в художественном тексте вестник ВГУ, Серия "Лингвистика и межкультурная коммуникация", 2005, № 12, 128 с.
57. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Москва, 1992, 443стр.
58. Тирадо Гусман Р. Генеративные сложноподчиненные предложения в русском языке. Воронеж, 1998, 255 стр.
59. Тураева З.Я. Лингвистика текста. М.: Просвещение, 1986, 121 стр.
60. Черняховская Л.А. Смысловая структура текста и ее единицы // Вопросы языкознания, М., 1983, №6 330 стр.

61. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Москва, 1941, 243 стр.
62. Янко Т.Е. Коммуникативные стратегии русской речи. М., Языки славянской культуры, 2001, 382 стр.

İngilis dilində

63. Bain A.A. Higher English Grammar. London: 1984, 296 r.
64. Dan Brown. The Da Vinci Code. Transworld publisher, UK, 359 p.
65. Dickens Ch. Great Expectations. United Kingdom, Publisher: Chapman & Hall, 1861, 345 p.
66. Jack London. Martin Eden. Publisher: Macmillan, 1909 414 p.
67. Jack London. White Fang. Publisher: Macmillan, 1906 255 p.
68. Jerome K. Jerome. Three Men in a Boat. United Kingdom, Publisher: J. W. Arrowsmith, 1889, 344 p.
69. Leech G., Svartvik J. A Communicative Grammar of English. Publisher: Pearson ESL, 2003, 304 p.
70. Scot Fitzgerald. The Last Tycoon. Penguin Books Ltd., 2002, 208 r.

İnternet saytları:

71. journal.teflin.org.
72. kommunikativnaya_struktura_teksta.html
73. unsworks.unsw.edu.au
74. wac.colostate.edu
75. waucondastore.com